

ВІСНИК

Київського національного
торгівельно-економічного
університету

Науковий журнал

Виходить шість разів на рік
Уперше вийшов друком
у лютому 1998 р.

№ 4⁽⁸⁴⁾ 2012

До жовтня 2000 р. виходив під назвою
"Вісник Київського державного
торгівельно-економічного університету"

Журнал визнано ВАК України як фахове видання з економічних наук

З М І С Т

ФІНАНСИ ТА БАНКІВСЬКА СПРАВА

АВАНЕСОВА І.	Захист прав споживачів фінансових послуг	5
МАКОГОН В.	Становлення фінансової науки в Україні	14
ВОЛОСОВИЧ С.	Страхування ризиків факторингу	24
ВАСИЛЕНКО А.	Податкове стимулювання розвитку страхування	34
КНЕЙСЛЕР О.	Державне регулювання ринку перестрахування	46
ПРИВАЛОВА О.	Особливості конкуренції на ринку страхування життя	54

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ

КОРОЛЬЧУК М.	Перспективи розвитку організаційної та економічної психології в Україні	63
РЖЕВСЬКИЙ Г.	Психологічна готовність магістрів до педагогічної діяльності	73
ЗАЗИМКО О.	Формування життєвих цінностей у юнацькому віці: психологічні особливості	89

ВЕРБИЦЬКА Л.	Родинне виховання та кризові стани в ранній юності	104
ЄВЧЕНКО І.	Теоретичний аналіз проблеми самоствердження особистості	112
ПОБІДАШ А.	Помилкові дії екіпажу судна при захопленні піратами	120
МОСТОВА І.	Адаптаційне входження студентів у навчальну діяльність	129

**РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ЖУРНАЛУ
"Вісник КНТЕУ"**

МАЗАРАКІ А.А. – головний редактор;

ПРИТУЛЬСЬКА Н.В. – заступник головного редактора;

ГУЛЯЄВА Н.М., ЛАГУТІН В.Д., ЛІГОНЕНКО Л.О., МНИХ Є.В., НАПАДОВСЬКА Л.В., РОМАТ Є.В., СУСІДЕНКО В.Т., ТКАЧЕНКО Т.І., ЧУГУНОВ І.Я. – члени редакційної колегії з економічних наук; **ІВАНОВА Н.В., КОРОЛЬЧУК М.С., КОРОЛЬЧУК В.М., САМОЙЛОВ О.Є., СТАСЮК В.В.** – члени редакційної колегії з психологічних наук; **ПЕРЕСІЧНИЙ М.І., МЕРЕЖКО Н.В.** – члени редакційної колегії з технічних наук; **ГАЛЯНТИЧ М.К., ГУРЖІЙ Т.О., ЛАДИЧЕНКО В.В., МАРЧУК В.М., МИРОНЕНКО Н.М., ЯРМИШ О.Н.** – члени редакційної колегії з правових наук; **ВАЛУЙСЬКИЙ О.О., КУЛАГІН Ю.І., ОГОРОДНИК І.В., ПАВЛОВСЬКИЙ В.В., ШКЕПУ М.О.** – члени редакційної колегії з філософських наук; **БАДАХ Ю.Г., КАЗЬМИРЧУК Г.Д., КОРОЛЕВ Б.І., ОРЛЕНКО В. І., ПОЛУРЕЗ В.І.** – члени редакційної колегії з історичних наук; **МЕЛЬНИЧЕНКО С.В.** – відповідальний секретар

Засновник, редакція, видавець і виготовлювач
Київський національний торговельно-економічний університет.

Завідувач редакції,
художньо-технічний редактор
С.Л. ОЛЮНІНА

Редактори: **Е.Ю. КИРИЧЕНКО, О.М. КОЗОДОЙ**

Свідоцтво про державну реєстрацію серія КВ № 13100-1984ПР від 23.08.2007.

Індекс журналу в Каталозі видань України на 2012 рік – 21910

Підписано до друку 28.08.2012. Ум. друк. арк. 10,9. Тираж 250 пр. Зам. 862.
Адреса редакції, видавця, виготовлювача: вул. Кіото, 19, м. Київ-156, Україна, 02156.
Телефон редакції 518-90-92, факс: 513-85-36, e-mail: visnik@knteu.kiev.ua.

Надруковано на обладнанні КНТЕУ.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 359 від 14.03.2001.

Видається за рекомендацією Вченої ради КНТЕУ (протокол засідання № 7 від 27.06.2012).
Статті проходять рецензування. Передрук і переклади матеріалів, опублікованих у журналі,
дозволяються лише зі згоди автора та редакції

© Київський національний торговельно-економічний університет, 2012

СОДЕРЖАНИЕ

ФИНАНСЫ И БАНКОВСКОЕ ДЕЛО

АВАНЕСОВА И.	Защита прав потребителей финансовых услуг	5
МАКОГОН В.	Становление финансовой науки в Украине	14
ВОЛОСОВИЧ С.	Страхование рисков факторинга	24
ВАСИЛЕНКО А.	Налоговое стимулирование развития страхования в Украине	34
КНЕЙСЛЕР О.	Государственное регулирование рынка перестрахования	46
ПРИВАЛОВА Е.	Особенности конкуренции на рынке страхования жизни	54

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИИ

КОРОЛЬЧУК Н.	Перспективы развития организационной и экономической психологии в Украине	63
РЖЕВСКИЙ Г.	Психологическая готовность студентов к педагогической деятельности	73
ЗАЗИМКО О.	Формирование жизненных ценностей в юношеском возрасте: психологические особенности	89
ВЕРБИЦКАЯ Л.	Семейное воспитание и кризисные состояния в ранней юности	104
ЕВЧЕНКО И.	Теоретический анализ проблемы самоутверждения личности	112
ПОБИДАШ А.	Ошибочные действия экипажа судна при захвате пиратами	120
МОСТОВАЯ И.	Адаптационное вхождение студентов в учебную деятельность	129

C O N T E N T

FINANCE AND BANKING

AVANESOVA I.	Rights protection of consumers of financial services	5
MAKOGON V.	Formation of financial science in Ukraine	14
VOLOSOVICH S.	Factoring risks insurance	24
VASYLENKO A.	The tax stimulation of the development of insurance in Ukraine	34
KNEYSLER O.	State regulation of the market of reinsurance	46
PRYVALOVA O.	Peculiarities of the competition on the market of life insurance	54

CURRENT PROBLEMS OF PSYCHOLOGY

KOROLCHUK N.	Prospects of development of organizational and economic psychology in Ukraine	63
RZHEVSKYI G.	Psychological readiness of students to pedagogical work	73
ZAZYMKO O.	Formation of life values in youth age: psychological characteristics	89
VERBYTSKA L.	Domestic education and crisis conditions in youth age	104
EVCHENKO I.	Theoretical analysis of a problem of self-affirmation of a personality	112
POBIDASH A.	Erroneous actions of the crew of the ship by capturing by pirates	120
MOSTOVA I.	Adaptation entry of students in training activities	129

УДК 336.11(477)

МАКОГОН Валентина, к. е. н, ст. наук. співробітник відділу
бюджетної системи КНТЕУ

СТАНОВЛЕННЯ ФІНАНСОВОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ

Розкрито особливості становлення фінансової науки в Україні з початку XIX ст. і до кінця XX ст. Висвітлено підходи щодо здійснення бюджетного менеджменту, запровадження бюджетних інструментів і механізмів у системі інституційного середовища суспільства. Обґрунтовано доцільність інституційних змін бюджетної системи відповідно до трансформаційних процесів соціально-економічного розвитку суспільства.

Ключові слова: фінанси, податки, бюджет, бюджетний менеджмент.

Формування в Україні бюджетного менеджменту, рівень впливу, характер і результати якого сприятимуть фінансовій стабільності та дозволять перейти до інвестиційно-інноваційної моделі розвитку економіки, потребує концептуально нового підходу, що зумовлює необхідність осмислення досвіду розвитку фінансової науки та бюджетного менеджменту в Україні.

Метою статті є розкриття процесу розвитку фінансової науки та бюджетного менеджменту в Україні з початку XIX ст. та висвітлення підходів щодо здійснення бюджетного менеджменту в системі інституційного середовища суспільства.

У XIX ст. фінанси стають одним із найважливіших інструментів непрямого впливу на відносини суспільного відтворення, з'являються визначні роботи українських і російських вчених. Першими ґрунтовними дослідженнями з питань фінансів вважають праці М. Сперанського "План фінансів"; М. Тургенєва "Досвід теорії податків"; М. Мордвінова "Міркування про користі, які можуть бути від заснування приватних по губерніях банків"; М. Орлова "Про державний кредит"; І. Горлова "Теорія фінансів"; К. Кестнера "Російські позитивні закони про фінанси"; І. Франка "Сила податкова Галичини", "Бюджетний кошторис пана Вишеградського", "Суперечка про дефіцит", "Крайовий бюджет"; М. Бунге "Теорія кредиту"; М. Туган-Барановського "Основи політичної економіки"; Я. Таргулова "Фінансова наука" [1–10]. Названі роботи заклали підвалини сучасної фінансової науки і відповідно бюджетного менеджменту.

Систематизація нормативно-правових актів у сфері бюджетних відносин відіграє важливу роль у забезпеченні розвитку країни. М. Сперанський вважав, що для санації фінансів слід виконати дві

найголовніші вимоги: сплатити борги та зрівняти доходи з витратами. Для цього потрібно виконати такі завдання: запровадити принцип раціонального витрачання бюджетних ресурсів; затверджувати державні витрати, відповідно до доходів; збільшити доходи шляхом удосконалення податкової системи; надати державному бюджету статус закону; забезпечити гласність у затвердженні та виконанні бюджету [1].

Вперше в економічній літературі М. Сперанський у "Плані фінансів" відзначив явище "інфляційної спіралі", урахування якої винятково важливе при плануванні бюджетних показників. У своїй роботі він обґрунтував, що неузгодженість у фінансах спричинена невідповідністю витрат доходам; їх відповідність відновлюється завдяки скороченню витрат і примноженню доходів: необхідні витрати слід зберегти, корисні – відкласти, а зайві – повністю припинити. Під необхідними витратами автор розумів: витрати, пов'язані з реалізацією функцій забезпечення безпеки держави – як зовнішньої, так і внутрішньої. Під корисними – витрати, що використовуються для заохочення і розвитку певних галузей народного господарства, а їх користь доведена і очевидна. До зайвих – витрати, які слугують розкоші, користь від яких сумнівна, їх можна допустити лише за наявності додаткових прибутків. Зазначені поняття є відносними, здійснити таку класифікацію практично неможливо. М. Сперанський виділив п'ять критеріїв розподілу витрат залежно від: органу управління; необхідності; території; терміновості; стабільності.

Принципи формування доходної бази держави згідно з ідеями М. Сперанського виглядають таким чином: податки не повинні вичерпувати джерела внутрішнього багатства, зачіпати оборотні фонди виробників; повинні розподілятися рівномірно, нараховуватись на чистий дохід, витрати на адміністрування мають бути якомога меншими; процедура збору податків не повинна утискати приватний сектор.

Для ліквідації бюджетного дефіциту М. Сперанський пропонував відмовитися від емісії паперових грошей і провести обмін асигнацій, що перебувають в обігу, на срібло, запровадивши тим самим у Росії срібну валюту. Багато ідей і положень "Плану фінансів" суттєво вплинули на подальший розвиток фінансової теорії і практики та не втратили своєї актуальності й сьогодні. Практично всі принципи бюджетної системи М. Сперанського знайшли своє відображення в чинній бюджетній системі України, заснованій на десяти принципах: єдності бюджетної системи; збалансованості; самостійності; повноті; обґрунтованості; ефективності та результативності; субсидіарності; цільового використання бюджетних коштів; справедливості та неупередженості; публічності та прозорості.

Визначну роль у розвитку фінансової науки відіграла робота М. Тургенева "Досвід теорії податків" (1818 р.) Автор розкрив суть, особливості та значення податків для забезпечення соціально-еконо-

мічного розвитку країни, а також класифікував їх залежно від джерела об'єкта оподаткування. На думку науковця, податки для платника повинні бути рівномірними та зручними. М. Тургенєв обґрунтував, що якщо податки занадто великі, то в платника з'являється прагнення щодо їх зменшення [2].

Видатним економістом початку ХІХ ст. був відомий державний діяч М. Мордвінов. У своїй роботі "Міркування про користі, які можуть бути від заснування приватних по губерніях банків" він приділяє увагу податкам, обґрунтовуючи необхідність вилучення з їх допомогою частини багатства суспільства на загальнодержавні потреби, розкриває сутність "фінансів", "податків", "бюджету", "кредиту". Визначаючи необхідність податків, він водночас критикує їх за обтяжливість для деяких груп населення [3].

Засновником вчення про державний кредит є М. Орлов. Він визначив, що державний кредит є невичерпним багатством країни; здійснюючи купівлю і продаж позик і регулюючи проценти, державний борг може зрости практично безмежно; іноземний капітал повинен залучатись на рівні з вітчизняним. У роботі "Про державний кредит" М. Орлов обґрунтував, що податки не повинні бути надмірно важкими, запропонував перейти від оподаткування до системи державного кредиту, а також запропонував механізм спекулятивного біржового обігу державних боргових цінних паперів, який би перетворив державний кредит на доходи державного бюджету [4].

Значну увагу дослідженню фінансів приділив І. Горлов. У 1841 р. опубліковано "Теорію фінансів" [5], де вперше комплексно розкрито всю фінансову систему. На думку І. Горлова, теорія фінансів – це наука про отримання і використання ресурсів з метою задоволення державних потреб. У 1845 р. виходить у світ робота К. Кестнера "Російські позитивні закони про фінанси", в якій автор ґрунтовно аналізує ланки системи фінансів [6].

Особливу цінність для розвитку фінансової науки в Україні становлять праці І. Франка "Сила податкова Галичини", "Бюджетний кошторис пана Вишеградського", "Суперечка про дефіцит", "Крайовий бюджет", в яких висвітлені аспекти соціально-економічного життя в Україні в певний період її розвитку. Автор розкрив проблеми несправедливості та нерівномірності розподілу податкового навантаження, витрат бюджету на соціальні потреби; низького рівня бюджетних асигнувань на розвиток сільського господарства тощо [7].

У роботах видатного вченого та державного діяча цього періоду М. Бунге висвітлювалися проблеми перебудови грошово-кредитної сфери, державних фінансів та оподаткування, ролі суспільних інститутів у державі тощо. У "Теорії кредиту" М. Бунге розкриває сутність грошей, визначає роль банківської системи у забезпеченні перетворення заощаджень, а також зв'язок між заощадженнями та інвести-

ціями. Автор зазначає, що різниця між монетами і кредитними знаками полягає у тому, що вимоги, які виражаються в монетах, забезпечуються цінністю матеріалу, з якого вони зроблені; вимоги ж, виражені кредитними знаками, забезпечуються від реалізації кредиту; монета втілює владу капіталу за допомогою товару, кредитний знак – через гарантії та страхування. На його думку, з часом більша частина обороту має стати суто кредитною – цього вимагає успіх народного господарства [8].

Таким чином, у фінансовому праві розглянутого періоду встановлено декілька способів розподілення державних витрат: за відомствами або управліннями; за територією – державні, губернські, повітові і волосні; за потребою – необхідні, корисні і надлишкові витрати.

До періоду розквіту відносять кінець XIX – початок XX ст., коли активно досліджувалися як теоретичні, так і практичні питання фінансової науки.

У роботі "Нарис науки фінансового права" І. Тарасов представив дослідження всіх інститутів фінансового права. Фінансове право він визначає як науку про правомірне державне господарство. Позитивне фінансове право, на його думку, це сукупність положень, що визначають державно-господарську сферу у даного народу в конкретну епоху. Предметом науки фінансового права він вважає доходи і витрати держави і управління ними. Фінансове право є наукою про правові норми, що визначають сферу державного господарства [9].

Поступовий розвиток фінансової теорії та особливості державних витрат і доходів проаналізовані в роботі Д. Львова "Курс фінансового права". Автор зазначає, що державні витрати повинні спрямовуватись на задоволення суспільних потреб із допомогою держави, яка бере на себе завдання щодо розподілу отриманої частини суспільних доходів. Державні потреби можуть бути різні, однак усі вони повинні визначатися метою. Державні доходи, на думку вченого, виражаються в різних формах. У фінансовому господарстві нові форми існують поряд зі старими, які зникають лише із досягненням повної зрілості господарських відносин у державі. Звідси й виникає різноманітність форм державних доходів, класифікація яких може бути здійснена з позиції: закону (юридична), впливу кожного окремого джерела доходу на народне господарство (економічна), фіскального значення кожного із джерел доходів (фіскальна), виходячи із дійсних форм доходів до наукової єдності (науково-фінансова) [10].

Змістовно викладено загальні поняття та історичний нарис розвитку фінансової науки, а також розглянуто державні потреби та зумовлені ними витрати, механізм організації задоволення цих потреб і вчення про бюджет у роботі В. Лебедева "Фінансове право". Автор виокремив два види бюджетів – державний і місцевий. До місцевих бюджетів віднесено провінційні, земські й общинні. Значення останніх

пов'язується з тим, наскільки розвинені в державі принципи самоврядування. Загальний державний бюджет включає кошториси основних галузей управління і спеціальні кошториси деяких установ як доповнення. Кошториси міністерств, у свою чергу, поділяють на кошториси другорядних і місцевих управлінь, утворюючи в загальному кошторисі відповідні підрозділи. В. Лебедев обґрунтував поділ бюджету на "звичайний" і "надзвичайний". У першому доходи і витрати хоч і змінюються в цифрах, але відповідають прийнятому плану, а в другому виходять за його рамки. У частині, що стосується бюджету, предметом детального аналізу стають такі питання, як "термін дії" бюджету [11]. Заслугове на увагу запропонована В. Лебедевим класифікація державних витрат, за якою державні потреби зумовлюються такими витратами, що складаються під впливом елементів, що є головними ознаками держави. Оскільки складовими елементами держави є народ, територія і верховна влада, то основним завданням при управлінні господарством стає пошук коштів для їхнього існування і збереження. Державні витрати відповідно до мети розподіляються на витрати із забезпечення: цілості та безпеки держави; підтримки суспільних установ і підприємств; матеріального добробуту суспільства; всіх умов, що сприяють розвитку і збереженню нематеріальних благ (таких як релігія, право, освіта тощо).

Розмежування понять "фінанси" і "фінанси державного господарства", що складаються з усіх державних інститутів, підприємств та установ фінансового характеру, здійснено у роботі Л. Ходського "Основи державного господарства". До предмету фінансів автор відносить не тільки доходи, а й витрати. Він зазначає, що фінанси нерозривно пов'язані з самим існуванням держави та є її породженням, а також визнає неможливість відокремлення фінансової науки від фінансової політики [12].

С. Іловайський у "Фінансовому праві" зазначає, що всі державні витрати можна класифікувати за відомствами, які завідують цими витратами, і за завданнями, на які витрачаються державні гроші. Класифікація за зовнішніми ознаками не пояснює характеру державних витрат, оскільки часто одне відомство здійснює різні завдання, а, з іншого боку, одне завдання може виконуватися кількома відомствами. Розподіл витрат за завданнями пояснює зміст державних витрат, дає точну їх картину, отже, його можна назвати внутрішнім поділом. С. Іловайський зазначає, що у кожному господарстві витрати повинні відповідати доходам. Характер державних доходів дещо інший, ніж доходів у приватному господарстві. Приватне господарство за загальним правилом само набуває потрібних йому доходів, публічне ж господарство звичайно отримує велику або меншу частку своїх доходів від приватних господарств за допомогою стягування з останніх податків. У цілому ж державні доходи походять із декількох джерел: безпо-

середньої господарської діяльності (землі і промисли); стягнення певної частки із доходів приватних господарств. Однак може бути і третє джерело державних доходів, до якого автор відносить кредит [13].

Значення фінансової науки у своїх працях розкриває І. Янжула. На його думку, наука про фінанси і фінансове право – близькі, але не ідентичні галузі знань. Фінансова наука є вченням про суспільне господарство, що має своїм завданням виклад тих правил, які мають бути дотримані при пошуку матеріальних засобів, потрібних для виконання суспільних цілей, а фінансове право – це сукупність законодавчих постанов про фінансовий механізм і фінансове управління державою. Фінансове право, на думку І. Янжули, вивчає, як держава формує свої матеріальні засоби, а фінансова наука на підставі даних фінансового права і законів народного господарства виробляє загальні правила щодо того, як держава повинна ці засоби формувати [14].

Праці М. Туган-Барановського містять глибокі й оригінальні трактування основних положень економічної науки. Важливе методологічне значення мають концептуальні положення про узгодження теорії граничної корисності та трудової теорії вартості; соціальна теорія розподілу, в основу якої покладені два фактори: продуктивність суспільної праці та система соціальних відносин. Вчений обґрунтував вихідні положення інвестиційного трактування теорії циклів; сформулював функціональні взаємозв'язки, що отримали назву "мультиплікація і акселерація" [15].

У роботі І. Озерова "Основи фінансової науки" визначено, що держава, як і інший союз публічного характеру, має певні потреби, для задоволення яких необхідні матеріальні засоби, збирання і витрачання яких завжди становило одну із найважливіших функцій держави; одні потреби задовольняються одноосібними зусиллями, інші – спільно з іншими особами, для чого історія виробила союзи людей у вигляді держави, общини тощо [16].

Таким чином, для періоду розквіту фінансової науки характерні два напрями досліджень державних фінансів. Перший охоплює досить детальне висвітлення питань щодо системи доходів і видатків держави, сутності, порядку і форм стягування податків до бюджету, контролю за цими процесами з боку держави, розвитку державного кредиту. Інший напрям передбачає ґрунтовне вивчення сутності фінансів, фінансової політики, особливостей побудови інститутів фінансового права.

Розвиток фінансової науки у цей період також пов'язаний із соціал-демократичною течією в економічній науці, яка була представлена послідовниками К. Маркса і Ф. Енгельса, зокрема В. Леніним. Теоретичне дослідження державних фінансів міцно прив'язувалося до потреб політичної боротьби за владу. Основний зміст робіт В. Леніна полягав у критиці державної фінансової політики Росії, система доходів і витрат бюджету розглядалася критично, підкреслювався незадовільний фінансовий стан держави у дореволюційний період.

У 1917 р. В. Ленінін розроблена економічна платформа партії більшовиків, де увага акцентована на питаннях фінансів, грошей та кредиту. Зокрема зауважувалося на необхідності втручання у виробництво з метою планомірного його врегулювання, націоналізації і централізації банківської справи, низки синдикованих підприємств, страхової справи, припинення випуску паперових грошей, відмови від сплати зовнішніх і внутрішніх боргів, зміни податкової системи шляхом введення високого майнового податку та податку на приріст майна, реформи прибуткового податку і встановлення дійсного контролю за доходами капіталістів, введення високих непрямих податків на предмети розкоші [17].

Формування української радянської фінансової науки та бюджетного менеджменту розпочалося після Жовтневого перевороту 1917 р., у результаті якого відбулася зміна суспільно-економічного устрою Росії. Наукові праці почали наповнюватися розмаїттям ідей, методологічними підходами та проблемами. У 1919 р. виходить робота Я. Таргулова "Фінансова наука", яку він визначає як "науку, що вивчає державне господарство в цілому, розглядає його доходи, способи та форму їх отримання" [18].

У праці "Основи фінансової науки" М. Мітіліно характеризує бюджет як план ведення державного господарства, завданням якого є збалансування витрат і доходів державного господарства. Автор зазначає, що між державою та її громадянами відбувається угода, в якій держава задовольняє певні потреби громадян, а останні за це сплачують певну суму грошей у вигляді податків. Порядок дії угод між державою та громадянами здійснюється відповідно до певних правил, які визначаються державою і здійснюються у вигляді фінансової політики [19].

У зазначений період у сфері державних фінансів та бюджетного менеджменту були розроблені питання щодо фінансового контролю, створення нового фінансового апарату, зміцнення фінансового становища держави, проведення грошової реформи. Однак дослідження вчених-марксистів щодо змісту та ролі бюджету, фінансів, податків, державного кредиту не були комплексними, висвітлювались лише окремі питання, пов'язані з управлінням фінансовим господарством держави.

Із переходом до директивних методів управління економікою і фінансами в основному досліджувались питання, які виникали в ході виконання п'ятирічних планів. Спроби узагальнення нових явищ у сфері державних фінансів робилися лише окремими вченими.

У 1931–1956 рр. формувалися погляди на предмет фінансів. До видатних праць цього періоду належать "Основи фінансової науки" М. Добриловського [20]; "Фінанси СРСР", "Фінанси і кредит СРСР", "Загальне вчення, про радянські фінанси, фінанси і соціалістичне

відтворення", "Радянські фінанси в першій фазі розвитку соціалістичної держави" В. Дьяченка [21–24]. Добриловський ототожнював державні фінанси із державним господарством. На його думку, фінансова наука повинна досліджувати способи отримання ресурсів з метою задоволення державних потреб. В. Дьяченко розробив основи теорії фінансів: їх сутність, функції і роль у суспільному відтворенні, місце в розподілі національного доходу, склад фінансової системи тощо. Він уперше розкрив сутність фінансів як системи грошових відносин, на основі якої через плановий розподіл доходів і накопичень забезпечується освіта і використання централізованих і децентралізованих фондів грошових ресурсів держави відповідно до її завдань та функцій.

Одночасно із розвитком теорії фінансів з'явився принципово новий вид прикладних фінансових досліджень. Якщо у 30–50-х роках ХХ ст. роботи щодо організації фінансових відносин носили в основному описовий характер, то після господарської реформи 60-х років стали публікуватися пропозиції щодо вдосконалення окремих фінансових інструментів.

До найбільш значних робіт, які вийшли наприкінці 60-х – початку 80-х років ХХ ст., належать: "Дискусійні питання теорії соціалістичних фінансів", "Фінансовий контроль в СРСР", "Методологічні аспекти аналізу сутності фінансів", "Фінанси як вартісна категорія" (Э. Вознесенський); "Фінанси соціалізму" (А. Александров, Э. Вознесенський); "Нариси теорії радянських фінансів. Сутність і функції фінансів" (А. Бірман); "Соціалістичні фінанси" (Г. Точильников); "Фінанси СРСР" (М. Шерменева); "Записки міністра" (А. Зверева) [25–33] тощо.

У названих дослідженнях спостерігаються певні відмінності в поглядах вчених щодо особливостей фінансових відносин, функцій фінансів, структури фінансової системи тощо. Можна виокремити два підходи: дослідження фінансів як системи стосунків розподілу грошових коштів, що носить безеквівалентний характер, та дослідження фінансових відносин як відношення всіх чотирьох або декількох стадій відтворення.

Дослідження проблем бюджетної сфери у цей період велося у двох напрямках: розвиток доходів і витрат бюджету; організація місцевих бюджетів. Комплексне вивчення бюджетних питань було ускладнене через нестачу інформації і панування у фінансовій науці ідеологічних догм.

Таким чином, механізми організації фінансових і бюджетних відносин визначаються завданнями, що стоять перед державою на певному етапі розвитку суспільства з урахуванням сформованих умов. Дослідження історичного розвитку фінансової науки підтвердило загальну для будь-якої економіки закономірність: у суспільстві залишаються ті інститути, а також ті форми організації бюджетного менеджменту, які виявилися найбільш ефективними та результативними.

Формування основ фінансової науки відбувалося у процесі дослідження вченими проблем взаємодії ринку і держави, їх ролі в економіці, чинників, від яких залежить посилення ринкових або державних методів регулювання. Розвиток бюджетного менеджменту супроводжувався перерозподілом сфер економічної діяльності відповідно до принципу забезпечення суспільної ефективності, а держава за допомогою податків та бюджету концентрувала основні економічні важелі регулювання. Поява бюджетного менеджменту обумовлена інтересами економічних агентів, пов'язаними з необхідністю існування в суспільстві механізму перерозподілу засобів, який би забезпечував відтворення економіки та соціальної справедливості. На сучасному етапі розвитку державних фінансів на органи державної влади та місцевого самоврядування покладені завдання щодо визначення характеру і механізму розвитку бюджетної системи, сприяння дотриманню бюджетно-правових норм із метою забезпечення соціально-економічного розвитку та добробуту населення країни.

Сучасні бюджетні відносини відіграють вагомую роль у соціально-економічних і суспільно-політичних процесах. У зв'язку з цим спектр використання дефініції "бюджетний менеджмент" істотно розширюється, а саме поняття наповнюється новим змістом, що обумовлено трансформацією соціально-економічних відносин, розвитком бюджетної системи. Однак розвиток фундаментальних і прикладних досліджень у сфері фінансів і бюджетного менеджменту значно ускладнений через відсутність стабільної фінансової інформації та стійкої законодавчої бази.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Сперанский М. М.* План финансов / М. М. Сперанский // Сборник Императорского русского исторического общества. Т. 45. — 1885. — 598 с.
2. *Тургенев Н. И.* Опыт теории налогов / Н. И. Тургенев. — СПб. : Тип. Н. Греч., 1818. — 371 с.
3. *Мордвинов Н. С.* Рассуждение о могущих последовать пользах от учреждения частных по губерниям банков / Н. С. Мордвинов. — СПб., 1816. — 195 с.
4. *Орлов М. Ф.* О государственном кредите / М. Ф. Орлов. — М., 1833. — 432 с.
5. *Горлов И. Я.* Теория финансов / И. Я. Горлов. — 2-е изд., испр. и умнож. — СПб. : Тип. И. Глазунова и Ко, 1845. — 280 с.
6. *Кестнер К. И.* Российские положительные законы о финансах / К. И. Кестнер. — СПб., 1845. — 148 с.
7. *Економічні праці (1878–1887).* Т. 44, кн. 1 / АН УРСР. Ін-т економіки, Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка; упоряд. та комент. А. Л. Перковського, Н. О. Тимочко, Є. А. Шаблія, П. В. Юрченка; ред. Т. І. Дерев'янкін, А. П. Перковський. — 1984. — 694 с.; *Економічні праці (1888–1907).* Т. 44, кн. 2. / АН УРСР. Ін-т економіки; Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка; упоряд. та комент. А. Л. Перковського, Н. О. Тимочко, Є. А. Шаблія, П. В. Юрченка; Ред. Т. І. Дерев'янкін. — 1985. — 767 с.

8. Бунге Н. Х. Теория кредита / Н. Х. Бунге. — К., 1852. — 310 с.
9. Тарасов И. Т. Очерк науки финансового права / И. Т. Тарасов. — Ярославль : Тип. : Губ. Правление, 1883. — 712 с.
10. Львов Д. М. Курс финансового права : учебник / Д. М. Львов. — Казань : Тип. Императ. ун-та, 1887. — 520 с.
11. Лебедев В. А. Финансовое право / В. А. Лебедев. Т. 1: Вып. 1–3. — 2-е изд. измен. — СПб. : Тип. А. М. Вольфа, 1889. — 962 с.
12. Ходский Л. В. Основы государственного хозяйства : Пособие по финансовой науке /Л. В. Ходский. — СПб. : Тип. М. Стасюлевича, 1901. — 568 с.
13. Иловайский С. И. Учебник финансового права / С. И. Иловайский. — Одесса, 1904 // Allpravo.Ru. — 2005. — 375 с.
14. Янжула И. И. Основные начала финансовой науки. Учение о государственных доходах / И. И. Янжула. — 4-е изд., измен. и дополн. — СПб., 1904. — 501 с.
15. Туган-Барановский М. И. Основы политической экономии / М. И. Туган-Барановский. — СПб., 1909. — 760 с.
16. Озеров И. Х. Основы финансовой науки. Вып. II: "Бюджет – формы взимания, местные финансы, государственный кредит". — 4-е изд., дополн. — М. : 1913. — 364 с.
17. Ленин В. И. Собрание сочинений / В. И. Ленин. — 5-е изд. — М. : Изд-во полит. лит., 1967. — 618 с.
18. Таргулов Я. Финансовая наука / Я. Таргулов. — М., 1919. — 295 с.
19. Мітіліно М. І. Основи фінансової науки / М. І. Мітіліно. — [Б. м. : б. в.], 1929. — 389 с.
20. Добриловський М. Основи фінансової науки : курс лекцій / М. Добриловський. — Подєбради : Українська господарська академія в ЧСР, 1934. — 126 с.
21. Дьяченко В. П. Финансы СССР / В. П. Дьяченко. — М. : Наука, 1933. — 495 с.
22. Дьяченко В. П. Финансы и кредит СССР : учебник / В. П. Дьяченко. — 2 изд. — М. : Л., 1940. — 488 с.
23. Дьяченко В. П. Общее учение о советских финансах. Финансы и социалистическое воспроизводство : учебный материал по первому разделу курса "Финансы СРСР" / В. П. Дьяченко. — М. : Госфиниздат, 1946. — 104 с.
24. Дьяченко В. П. Советские финансы в первой фазе развития социалистического государства. Ч. 1 / В. П. Дьяченко. — М., 1947. — 432 с.
25. Вознесенский Э. А. Дискуссионные вопросы теории социалистических финансов / Э. А. Вознесенский. — М. : Изд-во МГУ, 1969. — 158 с.
26. Вознесенский Э. А. Финансовый контроль в СССР / Э. А. Вознесенский. — М. : Юрид. лит., 1973. — 134 с.
27. Вознесенский Э. А. Методологические аспекты анализа сущности финансов / Э. А. Вознесенский. — М. : Финансы, 1974. — 128 с.
28. Вознесенский Э. А. Финансы как стоимостная категория. — М. : Финансы и статистика, 1985. — 157 с.
29. Александров А. М. Финансы социализма / А. М. Александров, Э. А. Вознесенский. — М. : Финансы, 1974. — 336 с.
30. Бирман А. М. Очерки теории советских финансов. Сущность и функции финансов / А. М. Бирман. — М. : Финансы, 1968. — 208 с.
31. Точильников Г. М. Социалистические финансы / Г. М. Точильников. — М. : Финансы, 1974. — 208 с.

32. Шерменева М. К. Государственный бюджет / М. К. Шерменева. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Финансы, 1978. — 408 с.
33. Зверев А. Г. Записки министра / А. Г. Зверев. — М. : Изд-во полит. лит., 1973. — 272 с.

Стаття надійшла до редакції 13.01.2012.

Макогон В. *Становление финансовой науки в Украине. Раскрыты особенности развития финансовой науки в Украине с начала XIX ст. и до конца XX ст. Рассмотрены подходы к осуществлению бюджетного менеджмента, внедрению соответствующих бюджетных инструментов и механизмов в системе институциональной среды общества. Обоснована целесообразность институциональных изменений бюджетной системы соответственно трансформационным процессам социально-экономического развития общества.*

Ключевые слова: финансы, налоги, бюджет, бюджетный менеджмент.

Makogon V. *Formation of financial science in Ukraine. Features of development of financial science in Ukraine from the XIX and to the end of the XX c. have been presented. Approaches of realization of budgetary management, introduction of the proper budgetary instruments and mechanisms in the system of institutional environment of society have been highlighted. Expedience of institutional changes of the budgetary system is grounded according to the transformation processes of social and economic development of society.*

Key words: finances, taxes, budget, budgetary management.

УДК 368:339.178.3

ВОЛОСОВИЧ Світлана, к. е. н., доцент кафедри фінансів КНТЕУ

СТРАХУВАННЯ РИЗИКІВ ФАКТОРИНГУ

Досліджено призначення факторингу. Проаналізовано ризики, що притаманні факторингу. Обґрунтовано необхідність функціонування в Україні системи страхування ризиків факторингу.

Ключові слова: факторинг, ризики факторингу, страхування ризиків факторингу.

Розвиток фінансових інструментів створив можливості залучення суб'єктами господарювання додаткових обігових грошових коштів не лише шляхом отримання банківських кредитів, а й через послуги

© Волосович С., 2012

24

 ISSN 1727-9313. ВІСНИК КНТЕУ. 2012. № 4

факторингу, що надаються факторинговими компаніями або банківськими установами. Факторингове обслуговування є найбільш ефективним для малих і середніх підприємств, які відчують фінансові труднощі у зв'язку з несвоєчасним погашенням боргів дебіторами та обмеженістю доступних джерел кредитування. Як наслідок, у факторингу зацікавлені й підприємства, що постійно здійснюють поставки споживчих товарів торговельним мережам. Сфера застосування факторингу дедалі розширюється. У країнах Західної Європи нещодавно з'явився гонорарний факторинг, при якому фактори викуповують право на гонорари в архітекторів, лікарів, нотаріусів, адвокатів [1, с. 261]. Однак із розвитком факторингу спостерігається й розширення видів ризиків, що можуть негативно вплинути на його суб'єктів. У цих умовах зростає роль страхування як методу мінімізації ризиків факторингових операцій.

Серед авторів, які досліджували факторинг, потрібно назвати С. Науменкову, С. Міщенко [2], І. Вітвіцьку [3], Т. Панкевич [4], Р. Малимоненко [5], В. Смачило, Є. Дубравську [6] та ін. У їхніх дослідженнях розкрито теоретичні та практичні аспекти розвитку факторингу в Україні, але страхуванню ризиків, що виникають при наданні послуг факторингу, приділено недостатньо уваги. Окремі питання страхування ризиків факторингу розглядали Н. Внукова, Н. Опешко [7], М. Клапків [1], І. Покаместов [8].

Метою статті є дослідження страхування ризиків, що притаманні факторинговим операціям, яке здійснюється страховими компаніями.

Факторинг можна визначити як гнучкий інструмент у розрахунково-платіжних відносинах покупців та постачальників, який максимально враховує інтереси сторін і є перспективним напрямом розвитку як для фінансових компаній, що ним займаються, так і для їхніх клієнтів. Він досяг максимального розвитку саме у період економічної кризи 30-х років минулого століття у США [5]. Хоча, за іншими свідченнями, розвиток факторингових послуг притаманний економічним системам у стадії стабільного зростання, з постійним приростом купівельної спроможності населення, збільшенням виробництва і реалізації продукції [9]. У 60-х роках ХХ ст. факторингові операції почали поступово витіснити комерційний кредит на основі векселів. Особливо швидко факторинг розвивався у 80-х роках, коли за 10 років оборот за ним зріс в Італії в 74 рази, в Іспанії – в 14, у Великій Британії та Франції – в 7.5 рази [6]. За деякими свідченнями, ринок факторингових послуг в розвинених країнах становить 10 % ВВП [10].

Упродовж 2006–2010 рр. в Україні спостерігається нарощування обсягів укладених фінансовими компаніями договорів факторингу. У 2006 р. цей показник становив 141.0, у 2007 р. – 429.1, у 2008 р. –

1448.2, у 2009 р. – 1594.9, у 2010 р. – 6407.9 млн грн. Як бачимо, у 2010 р. обсяги укладених фінансовими компаніями договорів факторингу зросли майже учетверо. Це підтверджує висновки науковців, які акцентують увагу на тому, що кожна глобальна або локальна економічна криза вражає будь-які сфери економіки, фінансування та виробництва, будь-які соціальні сфери життя країни або світу в цілому, але, як відмічають аналітики, виключенням є саме факторинг, який навпаки в цей час розквітає [5].

Розвитку ринку факторингу в Україні перешкоджають деякі проблеми: домінування банків; використання банком при оцінюванні потенційного клієнта схем, ідентичних тим, що застосовуються при кредитуванні; якість послуг факторингу не контролюється, оскільки українське законодавство не містить вимог щодо стандартів якості факторингових послуг; здійснення банками як факторингу лише фінансування без додаткових послуг [6], які входять до складу класичного факторингу (страхування ризиків, управління дебіторською заборгованістю, інформаційна підтримка клієнтів на всіх етапах їх співпраці з дебіторами), що суперечить світовій практиці. З вирішенням цих проблем ринок факторингових послуг матиме значний потенціал для подальшого розвитку.

Факторинг за своєю суттю є симбіозом фінансових, страхових, інформаційних [6] та кредитних послуг. Ця операція надає вигоди як підприємствам-виробникам, так і факторам, але вона може містити й певні ризики. Слід зазначити, що ризики факторингових операцій суттєво відрізняються від ризиків звичайного банківського кредиту.

У цілому ризик факторингу можна визначити як ризик невиконання фінансових зобов'язань покупцем за товарним кредитом, наданим продавцем – клієнтом фактора. Останнім часом науковці все більше уваги приділяють дослідженню груп ризикоутворюючих факторів, що впливають на конкретні види ризиків. Як зазначає А. Кудрявцев, фактори ризику – це показники та ознаки, які здаються зв'язаними із істинною характеристикою ризику та відносно легко виявляються [11, с. 434]. При цьому зазначається, що природа факторів ризику визначається особливостями об'єктів, що потрапляють під вплив певного ризику та характеризуються різними наборами факторів ризику, які поділяються таким чином [11, с. 413]: фактори ризику, які відображають специфіку самого об'єкта; фактори ризику, які характеризують поведінку співробітників; фактори ризику, пов'язані з інституційними умовами. Не є виключенням і ризик факторингу. Отже, при факторинговому обслуговуванні можуть мати місце різноманітні ризики (табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл ризиків при здійсненні факторингових операцій

Вид ризику	Вид факторингу	Особи, що приймають на себе ризик
Ризик неплатежу дебіторів	Факторинг із правом регресу	Постачальник
	Факторинг без права регресу	Фактор
Ризик неплатоспроможності клієнта	Факторинг із правом регресу	Постачальник
	Факторинг без права регресу	Фактор
Ризик ліквідності	Факторинг із правом та без права регресу	Покупець, фактор
Ризик повернення товару покупцем внаслідок невиконання постачальником умов контракту	Факторинг із правом регресу	Постачальник
	Факторинг без права регресу	Фактор
Ризик втрати вантажу під час перевезення	Факторинг із правом та без права регресу	Постачальник або покупець
Ризик шахрайства	Усі види факторингу	Фактор, продавець, покупець (залежно від суб'єкта шахрайських дій)
Політичний ризик	Міжнародний факторинг	Фактор, продавець
Валютний ризик	Міжнародний факторинг	Фактор, продавець

У структурі ризиків факторингу домінує ризик неплатежу дебіторів: платник може прострочити платіж фактору або не заплатити його взагалі внаслідок шахрайських дій чи втрати платоспроможності. Необхідно зауважити, що цей ризик фактор буде нести лише у випадку укладення договору без регресу, за наявності права регресу він покладається на постачальника: у разі нездатності платника погасити свої фінансові зобов'язання у передбачені строки за умов використання факторингу з правом регресу ризики несе постачальник, а без права регресу – фактор. Крім того, у випадку дефолту покупцеві будуть пред'явлені вимоги фактора, який зазвичай є економічно сильнішим суб'єктом, ніж постачальник. У деяких випадках реалізація цієї ризикової ситуації може призвести навіть до банкрутства фірми-покупця, ініціатором якого виступає фактор. При реалізації цих процедур у судовому порядку фактор як більш платоспроможна структура (якщо йдеться про банк) може мати потужніше юридичне обслуговування. Тому покупець також оцінює власні ризики, що пов'язані з ймовірністю дефолту з незалежних від дебітора зовнішніх причин. Таким чином, при застосуванні факторингу ризик штучного дефолту (шахрайства) покупця зменшується, і як результат – зменшується кількість необґрунтованих неплатежів.

Ризик ліквідності при здійсненні факторингу притаманний для фактора та покупця. Для фактора він проявляється у виникненні касових розривів унаслідок неплатежу (несвоєчасного платежу) з боку покупця. Ризик ліквідності у цьому випадку перекладається на фактора його клієнтом. Негативний вплив ризику ліквідності на покупця виникає при неможливості реалізації товару, через що він не в змозі здійснити платіж фактору. При цьому ризик ліквідності переважає над кредитним ризиком, адже при несплаті за чергову партію товарів продавець утримується від нових поставок до отримання повної оплати. Тому на перший план виходять проблеми забезпечення збереження товарів.

При здійсненні факторингу також мають місце ризики товарного кредиту, пов'язані з поставками товарів з відстроченням платежу. Товарний кредит завжди покривається реальним забезпеченням. Ризик втрати вантажу під час перевезення несуть постачальник чи покупець залежно від того, за ким закріплено право власності у поточний момент. Хоча фактор приймає до фінансування лише акцептовані покупцем рахунки-фактури, однак завжди є ризик повернення товару з причин, обумовлених контрактом. Таким чином, фактор може профінансувати поставку, за якою реальний борг покупця є меншим від суми фінансування, сплаченої постачальнику. За цих умов при використанні факторингу з правом регресу цей ризик несе постачальник, а у разі використання факторингу без права регресу – фактор.

Ймовірність виникнення при факторингу ризиків шахрайства, пов'язаних із кримінальною діяльністю постачальника, покупця чи їх змови з метою заподіяння шкоди фактору, зростає під впливом довірчих відносин між фактором і клієнтом, прагнення до довгострокового співробітництва, прийняття фактором на себе певних ризиків для всіх учасників факторингової угоди. Як свідчить загальносвітова практика, найбільші збитки факторингові компанії зазнають саме через шахрайства та недобросовісність клієнтів, а не від неплатежів дебіторів [12]. Причому закритий договір факторингу збільшує ризик шахрайства з боку клієнта, оскільки гроші від покупця надходять фактору через постачальника, що не виключає недобросовісності з його боку або ж змови з покупцем.

При міжнародній торгівлі постачальник за допомогою факторингу передає свої валютні ризики фактору, забезпечуючи собі додаткові конкурентні переваги на ринку. Значний вплив на міжнародний факторинг мають політичні ризики, які пов'язані із протиправними діями у контексті норм міжнародного права, заходами чи акціями урядів іноземних держав по відношенню до окремої суверенної держави (введення мораторію на зовнішні платежі на визначений строк внаслідок настання надзвичайних ситуацій; несприятлива зміна податкового законодавства; заборона чи обмеження конвертації національної ва-

люти у валюту платежу; неможливість здійснення господарської діяльності внаслідок військових дій, революції, загострення внутрішньополітичної ситуації в країні, націоналізації, конфіскації товарів, введення ембарго тощо) [13, с. 160]. М. Карякін розширює визначення політичного ризику, зауважуючи на тому, що це є інтегрованою взаємодією політичних, економічних, соціальних і психологічних факторів, що кардинально змінюють економічну ситуацію у країні, які призводять до раптових втрат у сфері торгівлі, інвестицій, кредитування, валютних розрахунків інших операцій, що здійснюються юридичними та фізичними особами [14, с. 21]. При цьому він виокремлює внутрішні та зовнішні політичні ризики, цілком логічно відзначаючи, що лише зовнішні ризики є предметом страхування [14, с. 22–23]. Політичний ризик можна оцінити за рейтингами, які присуджують країні певне місце чи категорію за результатами різних оцінок і висновків експертів. До таких рейтингових систем можна віднести Economist Intelligence Unit, Euromoney, Institutional Investor, Moody's Investor Service, Standart & Poor's Ratings Group (S&P).

На відміну від зарубіжної практики, в Україні, як правило, здійснюються операції факторингу з правом регресу [2, с. 135], що, звичайно, впливає й на структуру ризиків суб'єктів факторингу.

Зрозуміло, що для протидії ризикам, що притаманні факторингу, необхідно застосовувати відповідні методи управління ризиками. Серед внутрішніх механізмів нейтралізації ризиків факторингу можна виокремити: диверсифікацію дебіторів, лімітування концентрації ризиків, хеджування, розподіл ризиків, самострахування тощо [15, с. 227–238]. Серед зовнішніх механізмів значне місце належить страхуванню. Як цілком слушно зазначає І. Бланк, страхування фінансових ризиків поділяється на внутрішнє та зовнішнє [15, с. 388]. Отже, доцільно проаналізувати зовнішнє страхування, яке здійснюється страховими компаніями. Потребу у страховому захисті мають усі учасники факторингової операції, оскільки вони несуть певні ризики. Специфікою страхування ризиків факторингу є те, що разом із компенсацію прямих збитків, кваліфікований страховик зобов'язаний надати фактору послуги кредитного менеджменту [7].

Слід погодитись із Н. Внуковою та Н. Опешко, які наводять переваги страхування товарних кредитів для фактора [7]:

- можливість приймати на обслуговування факторингові портфелі з більш широким спектром дебіторів;
- можливість надавати клієнтам факторингові послуги з більшим лімітом на одного дебітора;
- обмеження кредитних ризиків факторингового портфеля;
- мінімізація витрат з оцінки та моніторингу платоспроможності дебіторів.

До особливостей страхування ризиків факторингу в Україні слід віднести: *по-перше*, комплексний вид страхування, що об'єднує окремі види майнового страхування та страхування відповідальності; *по-друге*, всі його види є добровільними відповідно до Закону України "Про страхування"; *по-третє*, воно належить до страхування фінансових ризиків згідно із "Ліцензійними умовами провадження страхової діяльності".

Класифікувати види страхування ризиків факторингу можна за страхувальником; за предметом страхування, за видами ризиків; за видами страхових угод, що укладаються (табл. 2).

Таблиця 2

Класифікація страхування ризиків факторингу

Ознака класифікації	Вид страхування
Страховальник	Делькредерне страхування
	Страхування гарантій
Предмет страхування	Майнове страхування
	Страхування відповідальності
Види ризиків	Страхування товарних ризиків
	Страхування кредитних ризиків
	Страхування політичних ризиків
Види страхових угод	Страхування з укладенням індивідуальної страхової угоди
	Страхування з укладенням генеральної страхової угоди

При делькредерному страхуванні страхувальником виступає кредитор, а при страхуванні гарантій – позичальник. Кредитором виступає фактор по відношенню до постачальника та постачальник по відношенню до покупця. Таким чином, постачальник виступає в ролі як кредитора у товарному кредиті, так і позичальника у фінансовому кредиті.

Види страхування факторингу належать або до майнового страхування (вантажоперевезень, товарів на складі, експортних кредитів при міжнародному факторингу) або до страхування відповідальності (відповідальності товаровиробника за якість товару, відповідальності за невиконання договірних зобов'язань).

Страхування вантажоперевезень і товарів на складі є, як правило, обов'язковою складовою факторингу, особливо при міжнародних поставках. Вантажоперевезення страхуються за стандартними міжнародними умовами, які використовуються і вітчизняними страховиками. Згідно з ними відшкодуванню підлягають збитки, отримані при пошкодженні чи повному знищенні всього вантажу або його частини, що сталися практично з будь-якої причини. Страхувальником виступає постачальник або одержувач продукції залежно від типу торгового контракту та встановленого в ньому моменту переходу прав власності на товар і пов'язаних із ним ризиків від постачальника до одержувача.

Найкращим є варіант укладання договору страхування вантажоперевезень постачальником із внесенням вартості транспортування і страхування в ціну торгового контракту. Вигодонабувачем за договором страхування виступає фактор. Страхова сума визначається у розмірі дійсної вартості товару, що складається із контрактної ціни товару, витрат на транспортування та страхування, нормативного прибутку. Строк страхування відповідає періоду дії договору на поставку товару.

Застосовують два варіанти страхування товару на випадок його пошкодження і (або) втрати: з відповідальністю за всі ризики; з відповідальністю за узгоджені ризики. Умови страхування відповідають правилам страхування вантажоперевезень. Базові страхові тарифи на страхування вантажів становлять 0.20–0.45 % страхової суми за умовами страхування з відповідальністю за всі ризики; 0.15–0.30 % – за умовами страхування з відповідальністю за узгоджені ризики. Страховий внесок може оплачуватися як продавцем, так і покупцем, залежно від типу контракту.

Товари на складі страхуються на випадок їх знищення або пошкодження з таких причин: пожежі, вибуху, стихійного лиха, аварій комунікаційних систем і систем пожежогасіння, протиправних дій третіх осіб та інших небезпек. При цьому договір страхування може передбачати "плаваючу" страхову суму або страхову суму, що зменшується залежно від зміни обсягу товарних запасів. Відповідно до цього, використовується й різний порядок сплати страхових внесків, наприклад, початковий депозит частини страхового внеску і його подальша сплата в міру реалізації товару.

Страхування захищає майнові інтереси фактора, що пов'язані із заподіянням йому збитків при здійсненні фінансування під відступлення права грошової вимоги. Страхується ризик збитків фактора, що виникає у зв'язку з невиконанням або неналежним виконанням покупцем своїх зобов'язань з оплати товару, поставленого в кредит на умовах розстрочення платежу в строки, що передбачені договором поставки. Цей ризик за своєю природою є підприємницьким ризиком фактора. Страховий захист забезпечується через укладання договору страхування комерційного (товарного) кредиту постачальником продукції на користь фактора. Схема страхового захисту такої угоди будується, відповідно до даних про річний плановий оборот постачальника, максимальної частки одного позичальника в загальній сумі дебіторської заборгованості, середнього строку оплати рахунків. На відміну від кредиту, де концентрація кредитного ризику припадає тільки на одного позичальника, при факторингу він диверсифікується за дебіторами клієнта, кількість яких може досягати декількох сотень або навіть тисяч у великих клієнтів [8, с. 27].

У договорі страхування встановлюється час очікування платежу фактором, тобто період, після якого фіксується настання страхового випадку. Зазвичай він становить 70 днів з дня, встановленого в дого-

ворі поставки для виконання зобов'язань щодо оплати товару. Страхова сума встановлюється індивідуально для кожного постачальника, відповідно до максимальних лімітів фінансування з постачання на адресу всіх його покупців. Базові страхові тарифи встановлюються в межах 1.5–2.0 % страхової суми. Як правило, розмір франшизи коливається у межах 10–20 % і залежить від якості дебіторської заборгованості [8, с. 29]. Страхувальником може виступати як фактор, так і його клієнт. Однак, як зазначає М. Клапків, краще, якщо страхувальником виступає фактор [1, с. 259–260].

При здійсненні факторингових операцій можливе укладення індивідуальних або генеральних страхових угод. При здійсненні окремих факторингових операцій укладаються індивідуальні страхові угоди, а при регулярних відносинах є можливість укладення генеральної угоди. Однак слід зазначити, що при страхуванні кредитних ризиків вартість факторингу суттєво зростає [4].

Згідно із ч. 3 ст. 1081 Цивільного кодексу України клієнт не відповідає за невиконання або неналежне виконання боржником грошової вимоги, право якої відступається і яка пред'явлена до виконання фактором, якщо інше не встановлено договором факторингу. Проте договором факторингу це, як правило, встановлюється. Таким чином, ця законодавча норма фактично зводить нанівець впровадження страхування у факторинг, оскільки у будь-якому випадку фактор не лише поверне власні грошові кошти, а й будь-який факт невиконання договірних зобов'язань, у тому числі несплата боржника або його оплата з відстрочкою, є корисним фактору як можливість отримання додаткового доходу [5].

До важливих показників професійного рівня страховика належать: швидкість оцінки та своєчасність моніторингу ризиків фактора, здатність своєчасно реагувати на потреби фактора, можливість надати страховий захист за дебіторами, які знаходяться в будь-якій частині держави та світу. Крім того, страхуючи кредитні ризики, фактору необхідно оцінити фінансовий стан і ділову репутацію страхової компанії для уникнення проблем з виплатою страхового відшкодування. У цьому випадку при оцінці ризиків фактору необхідно враховувати ризики, пов'язані з діяльністю страхової компанії, та її платоспроможність [7].

За допомогою страхування можна не лише суттєво зменшити ризики, що виникають при здійсненні факторингу, а й отримати кваліфіковану оцінку кредитних ризиків за портфелем дебіторів у цілому. Таким чином, страховик, крім власне страхового покриття, надає своїм клієнтам послуги з кредитного менеджменту.

Таким чином, страхування є фінансовим інструментом, для захисту всіх суб'єктів факторингу від можливих ризиків, що супроводжують факторингові операції. Беручи до уваги зростання обсягів факторингових послуг в Україні й те, що згідно з міжнародним

правом важливим елементом факторингу є страхування, необхідно забезпечити розвиток відповідного інституту факторингу й на вітчизняному ринку. Це сприятиме ефективній взаємодії всіх суб'єктів факторингових операцій та убезпеченню цього виду товарного кредиту в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Клапків М. С.* Страхування фінансових ризиків / М. С. Клапків. — Тернопіль : Економічна думка : Карт-бланш, 2002. — 570 с.
2. *Науменкова С. В.* Ринок фінансових послуг: навч. посіб. / С. В. Науменкова, С. В. Міщенко. — К. : Знання, 2010. — 532 с.
3. *Вітвіцька І. В.* Проблеми та перспективи розвитку факторингових послуг [Електронний ресурс] / І. В. Вітвіцька. — Режим доступу : <http://udau.edu.ua/library.php?pid=696>.
4. *Панкевич Т.* Застосування факторингу в Україні: порівняння з традиційними формами кредитування [Електронний ресурс] / Т. Панкевич // Наукові записки. — 2006. — № 16. — Режим доступу : www.Library.tane.edu.ua.
5. *Малимоненко Р. А.* Особливості вітчизняного факторингу [Електронний ресурс] / Р. А. Малимоненко. — Режим доступу : <http://malimonenko.org.ua/2009/02/28/osoblivosti/>.
6. *Смачило В.* Сутність та роль факторингу в сучасних умовах [Електронний ресурс] / В. Смачило, Є. Дубравська. — Режим доступу : <http://personal.in.ua/article.php?id=485>.
7. *Внукова Н.* Ризики факторингу та способи їх страхування [Електронний ресурс] / Н. Внукова, Н. Опешко. — Режим доступу : http://ufin.com.ua/analit_mat/strah_rynok/105.htm.
8. *Покаместов И. Е.* Эффективное управление рисками при осуществлении факторинговых операций / И. Е. Покаместов, Л. М. Кожина // Страхование дело. — 2007. — № 4. — С. 25–29.
9. *Факторинг – гроші плюс.* Як знайти компроміс між продавцем та покупцем [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.business.if.ua/themes/business/material.asp?folder=1984&matID=2422>.
10. *Фактор боргу* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://kontrakty.com.ua/show/ukr/print_article/33/4920056543.html.
11. *Кудрявцев А. А.* Интегрированный риск-менеджмент : учебник / А. А. Кудрявцев. — М. : Экономика, 2010. — 655 с.
12. *Ідентифікація та оцінка ризиків факторингових операцій* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://ua-referat.com/Ідентифікація_та_оцінка_ризиків_факторингових_операцій.
13. *Ермасов С. В.* Страхование : учебник / С. В. Ермасов, Н. Б. Ермасова. — 3-е изд., перераб. доп. — М. : Юрайт : Высшее образование, 2010. — 703 с.
14. *Бланк И. А.* Основы финансового менеджмента. Т. 2 / И. А. Бланк. — К. : Ника-Центр, 1999. — 512 с.

Стаття надійшла до редакції 25.04.2012.

Волосович С. Страхование рисков факторинга. Исследовано назначение факторинга. Осуществлён анализ рисков факторинга. Обоснована необходимость функционирования системы страхования рисков факторинга в Украине.

Ключевые слова: факторинг, риски факторинга, страхование рисков факторинга.

Volosovich S. Factoring risks insurances. The purpose of the factoring is researched. The risks of factoring have been analyzed. The necessity of functioning of insurance risk factoring in Ukraine is substantiated.

Key words: factoring, factoring risks, factoring risks insurance

ВАСИЛЕНКО Антоніна, к. е. н., доцент кафедри фінансів КНТЕУ

ПОДАТКОВЕ СТИМУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ СТРАХУВАННЯ

Висвітлено проблеми податкового регулювання розвитку класичного страхування в Україні. Проаналізовано положення Податкового кодексу України щодо оподаткування прибутку страхових компаній. Обґрунтовано зміни до чинного податкового законодавства, спрямовані на посилення стимулюючого впливу податкових важелів розвитку страхового ринку з урахуванням інтересів усіх суб'єктів суспільних відносин.

Ключові слова: Податковий кодекс України, податок на прибуток підприємств, страховий ринок, ухилення від оподаткування.

Трансформація економіки України, активізація інвестиційних та інноваційних процесів, міжнародних зв'язків підвищують роль страхування у фінансовій системі. Визначальним чинником розвитку страхового ринку України з моменту набуття нею незалежності залишається роль держави. Маючи у своєму розпорядженні широкий спектр інструментів прямої та непрямої дії, вона здатна стимулювати або стримувати окремі процеси та явища. Одним із найбільш ефективних методів державного регулювання є податки, чільне місце серед яких належить податку на прибуток підприємств.

© Василенко А., 2012

Серед вітчизняних науковців і практиків, які присвятили свої дослідження питанням оподаткування страхових компаній, слід відзначити праці О. Островерхої [1; 2], О. Кисельової [3], О. Квасовського, М. Стецько [4], О. Сосіса, О. Машаро [5]. Проблеми розвитку страхового ринку України, функціонування його класичного сегменту розглядаються у роботах В. Базилевича [6], О. Гаманкової [7], М. Клапківа [8], О. Кірімова [9] та ін. Однак багатоаспектність впливу податків на всі напрями діяльності страхових компаній вимагає подальшого наукового опрацювання та осмислення змін, внесених Податковим кодексом України до оподаткування прибутку страхових компаній.

Метою статті є обґрунтування напрямів подальшого реформування прибуткового оподаткування страхових компаній як складової системи державного регулювання страхової діяльності з урахуванням інтересів суб'єктів суспільних відносин.

Аксіомою економічної теорії з питань державного регулювання є поєднання економічних інтересів держави, бізнесу та населення. Часто вони бувають протилежними. Інтереси страхувальників впливають із сутності страхування як виду діяльності: фінансовий захист майнових інтересів. З цією метою вони сплачують страхові платежі, намагаючись їх мінімізувати, і очікують, що держава створить необхідні умови для забезпечення їх прав на отримання страхової виплати.

Інтереси страховиків дещо інші. Як комерційні структури страхові компанії зацікавлені в отриманні прибутку, використовуючи часом необґрунтовано завищені страхові тарифи (особливо це стосується добровільних видів страхування) для накопичення капіталу. Отже, інтереси страхувальників і страховиків суттєво відрізняються.

Стратегічні інтереси держави полягають у нівелюванні цих суперечностей, щоб не викликати економічну і соціальну напругу в суспільстві. Модель балансу інтересів суб'єктів суспільних відносин, розроблену автором статті, представлено на *рис. 1*. Порушення з боку держави балансу економічних інтересів у бік невиправданої лібералізації або надмірного посилення державного втручання у діяльність страховиків спричиняє негативні наслідки.

У першому випадку послаблюється контроль за дотриманням інтересів страхувальників, у другому – можливе скорочення обсягів страхової діяльності. Роль держави з позицій страховиків полягає в забезпеченні їм необхідних умов для подальшого використання фінансових ресурсів. Мається на увазі захист від конкуренції з боку зарубіжних інвесторів, збереження страхових фондів, обґрунтоване оподаткування тощо.

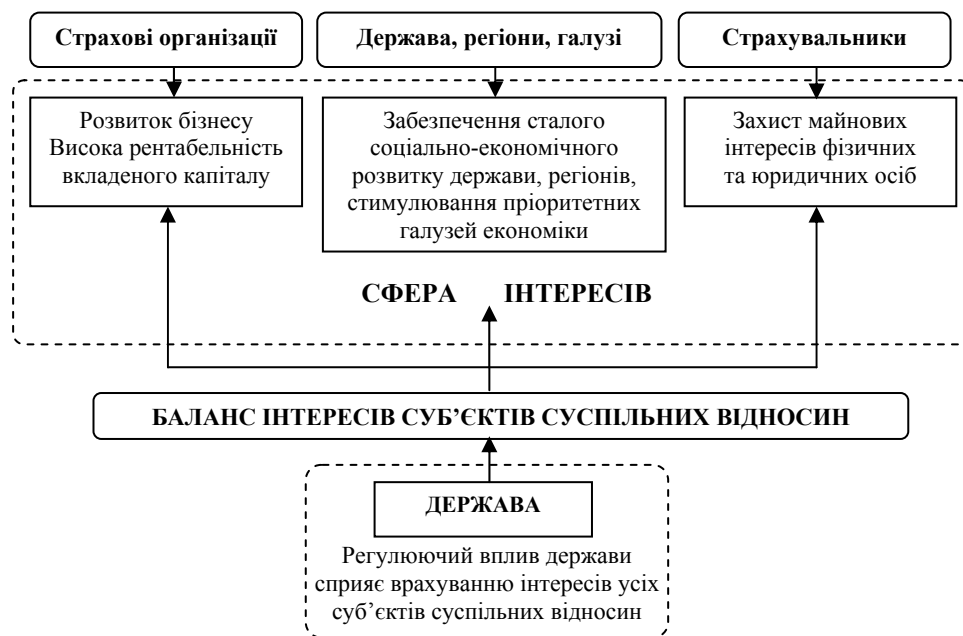

Рис. 1. Модель балансу інтересів суб'єктів суспільних відносин

Податкове регулювання страхової діяльності в незалежній Україні не забезпечувало цей баланс інтересів. Підходи до оподаткування постійно змінювались; визначення об'єкта оподаткування (у різні роки це був балансовий прибуток, валовий дохід, валові або чисті страхові премії) та встановлення ставок податку на прибуток мали винятково фіскальне спрямування та свідчили про брак чітких орієнтирів у державній податковій політиці. Не зупиняючись детально на початкових етапах становлення системи прибуткового оподаткування страхових компаній в Україні у 1991–1996 рр., потрібно зазначити, що, починаючи з 1997 р., страхування було віднесено до особливої сфери економіки, яка підлягає спеціальному порядку оподаткування, ідеологія якого була побудована на принципі прозорості та простоти адміністрування податку на прибуток. Законом України "Про оподаткування прибутку підприємств" від 22 травня 1997 р. об'єктом оподаткування було визначено валовий дохід від страхової діяльності (крім страхування життя), який включав суму валових внесків, нагромаджених страховиком упродовж звітного періоду за договорами страхування і перестраховання ризиків на території України або за її межами. З метою перешкодження витоків коштів за кордон через механізм перестраховання з 2005 р. було встановлено особливий порядок перестрахових операцій із нерезидентами, об'єктом оподаткування страхової діяльності виступав оподатковуваний дохід, розрахований як сума страхових платежів, одержаних (нарахованих) страховиками-ре-

зидентами протягом звітного періоду за договорами страхування і перестраховання ризиків на території України або за її межами, зменшена на суму страхових платежів, сплачених страховиком за договорами перестраховання з резидентом.

Законом України "Про оподаткування прибутку підприємств" у редакції від 24 грудня 2002 р. було встановлено такі ставки, за якими оподатковувались окремі види діяльності страхових компаній [10]:

- доходи за договорами довгострокового страхування життя та пенсійного страхування у межах недержавного пенсійного забезпечення – 0 %;
- доходи від інших видів страхування – 3 %;
- доходи від страхування та перестраховання життя у разі порушення вимог договору довгострокового страхування життя або пенсійного страхування у межах недержавного пенсійного забезпечення, в тому числі у випадку їх дострокового розірвання – 3 %;
- прибуток, отриманий з інших джерел (крім доходів від страхової діяльності), зокрема від інвестиційної діяльності – 25 %.

Така система оподаткування поставила страховиків у виняткове порівняно з іншими юридичними особами становище: це була єдина галузь, де оподатковувався не прибуток, а дохід. Різні підходи до визначення об'єкта оподаткування у страхуванні порівняно з іншими галузями економіки стали однією з основних причин існування різного роду фінансових схем (уникнення від оподаткування, виведення коштів за межі України) за участю страховиків, поглиблення сегментації страхового ринку України (класична та схемна). Для практики державного регулювання страхового ринку України актуальним є групування страховиків за метою їх основної діяльності. За цією ознакою можна виокремити три групи страхових компаній:

класичні страховики, метою яких є надання фізичним та юридичним особам страхового захисту у процесі здійснення страхування як виду підприємницької діяльності. Такі страхові компанії представляють класичний (реальний) сегмент страхового ринку;

кептивні страхові компанії, засновниками яких виступають, як правило, великі промислові підприємства, промислово-фінансові групи, що представляють певну галузь або регіон. До основних цілей, які переслідують засновники кептивів, можна віднести контроль за діяльністю страховика, можливість отримання страхового захисту за цінами, суттєво нижчими за середньоринкові, задоволення потреб у страхуванні не тільки засновників кептивної страхової компанії, а також їх партнерів та контрагентів. Кептивні страховики можуть поєднувати у своїй діяльності класичні та схемні елементи;

схемні страхові компанії створюються з метою надання послуг, які за зовнішніми ознаками мають характер страхових, однак спрямовані на задоволення потреб фізичних та юридичних осіб у фінансових схемах. Таке страхування отримало назву схемного страхування або псевдостраховування (квaziстраховування). Заслугує уваги позиція О. Гаманкової, яка стверджує, що розвиток вітчизняного ринку страхових послуг відбувався під впливом попиту на фінансові схеми (податкову оптимізацію, виведення капіталу за кордон), а не за рахунок ринкових механізмів та потреби у страховому захисті [7, с. 28].

Необхідно наголосити, що фінансовий інжиніринг як неklasичний напрям діяльності фінансових установ не є лише українським явищем, він має місце й у розвинених країнах. Однак, з огляду на масштаби псевдострахових операцій в Україні, можна стверджувати, що схемне страхування є проявом ухилення від сплати податків як однієї з інституційних пасток, до яких потрапила вітчизняна економіка під час ринкових перетворень.

Ознаками, що свідчать про рівень проникнення схемного страхування на страховий ринок України, можна вважати:

- незначну частку фізичних осіб у загальній кількості страхувальників;
- зростання кількості страховиків за умов високої концентрації страхового ринку;
- занадто високий або низький порівняно із середньоринковим рівень страхових виплат за певними видами страхування (з огляду на їх специфіку);
- переважання до 2004 р. зовнішнього перестраховування над внутрішнім, що значною мірою було зумовлене активним використанням зарубіжних перестраховиків для виведення капіталів за кордон;
- інформаційну закритість страхових компаній, небажання оприлюднювати детальну інформацію про засновників та акціонерів, результати господарської діяльності, інвестиційну політику.

Кожна із наведених ознак дає широкі можливості для аналізу, який може бути основою ґрунтовного дослідження розвитку схемного сегмента страхового ринку України. Однак у межах цього дослідження доцільно розглянути лише окремі фактори.

Популярними видами страхування, що використовуються для схемних операцій, є страхування майна від вогню, ризиків стихійних явищ та інших ризиків, страхування наземного транспорту (крім залізничного), страхування будівельно-монтажних ризиків; страхування вантажів. Однак найбільший масштаб використання у псевдостраховому бізнесі має страхування фінансових ризиків завдяки абстрактному характеру об'єкта страхування, відсутності визначення сутності

фінансового ризику та його складових у законодавстві, високій ризикованості цього виду страхування, що дозволяє встановлювати страхові тарифи на рівні 10–20 % та оптимізувати значні суми за одним договором страхування [9, с. 11]. Свідченням псевдострахового характеру страхування фінансових ризиків можна вважати надзвичайно високий рівень чистих страхових виплат упродовж 2008–2010 рр. – відповідно 104.7, 174.3, 259.2 % у той час, як середньоринковий рівень чистих виплат за ці ж роки становив: 41.0, 47.8 та 44.2 % [11; 12].

Складним і неоднозначним питанням розвитку вітчизняного страхового ринку є перестраховання. Незважаючи на певне зміцнення українського ринку страхування, сьогодні вітчизняні страхові компанії не здатні взяти на себе великі ризики. З іншого боку, запроваджена у 1997 р. особлива система оподаткування страхової діяльності створювала виняткові можливості для виведення коштів за кордон за допомогою перестрахових схем, чим активно користувалися зацікавлені кола.

Зважаючи на необхідність забезпечення інтересів страхувальників та одночасно усунення зловживання перестраховими схемами, з 1 січня 2004 р. було внесено радикальні зміни до оподаткування страхових і перестрахових операцій зі страховиками-нерезидентами: відтепер страховикам, що бажали зменшити податкове навантаження, належало обирати партнерів з-поміж компаній, рейтинг фінансової надійності яких відповідав вимогам Нацкомфінпослуг (на той час – Держфінпослуг). Упродовж 2004–2007 рр. ставки податку за операціями із нерезидентами тричі змінювались: з 1 січня 2004 р. – 15 % від суми сплачених страхових (перестрахових) платежів, з 1 жовтня 2004 р. – 3 % і, нарешті, з 1 січня 2007 р. до набуття чинності Податковим кодексом України (далі – ПКУ) у частині оподаткування прибутку підприємств страхові компанії за свій рахунок сплачували податок на прибуток при операціях із нерезидентами за такими ставками:

0 % – доходи страховиків або перестраховиків-нерезидентів від страхування або перестраховання ризиків у разі укладення договорів страхування та перестраховання, рейтинг фінансової надійності (стійкості) яких відповідав вимогам, установленим центральним органом виконавчої влади з регулювання ринків фінансових послуг;

12 % – доходи страховиків або перестраховиків-нерезидентів від страхування або перестраховання ризиків, рейтинг фінансової надійності (стійкості) яких не відповідав вимогам, установленим центральним органом виконавчої влади з регулювання ринків фінансових послуг, 12 % від суми таких виплат за власний рахунок у момент здійснення перерахування цих виплат.

Зміни підходів до оподаткування перестрахових операцій відразу позначились на структурі перестраховання та розмірі валових і чистих страхових премій (рис. 2).

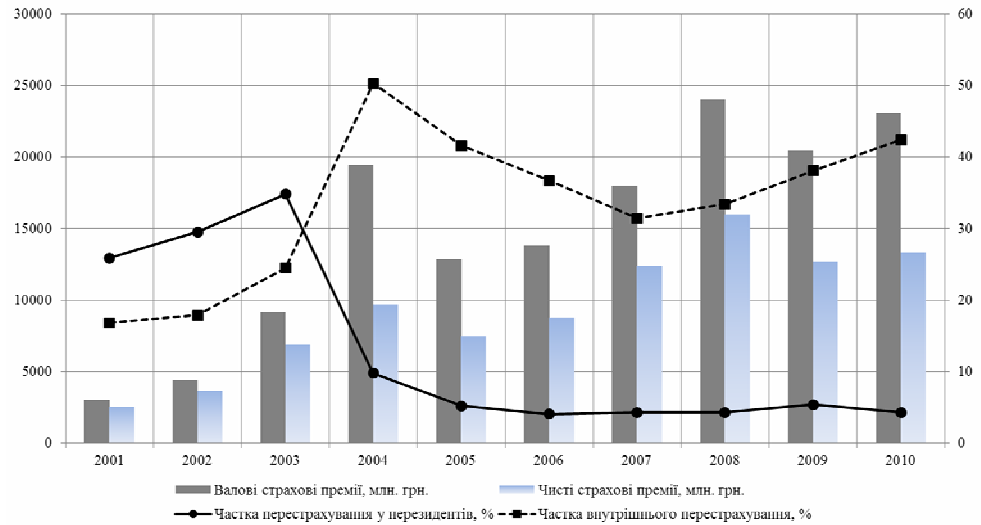

Рис. 2. Динаміка показників діяльності щодо перестраховування ризиків за 2000–2010 рр.
(Складено за даними Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг)

Якщо упродовж 2001–2003 р. частка перестраховиків-нерезидентів коливалась у межах 26–35 %, то у 2004 р. відбулось стрибкоподібне зменшення частки нерезидентів і зростання частки резидентів у перестраховуванні: відповідно 9.8 % та 50.3 %. Аналогічний характер мала зміна обсягу страхових премій, яка красномовно відображає масштаби схемних операцій на вітчизняному страховому ринку до 2005 р.

Отже, можна стверджувати, що пільгове оподаткування ризикових видів страхування у поєднанні з відсутністю дієвого механізму протидії масштабним зловживанням участі страхових компаній у схемах із приховування доходів та відмивання коштів призвело до ігнорування інтересів бюджету, зниження зацікавленості у розробці ефективної стратегії страхової та інвестиційної діяльності, що не може сприяти поліпшенню податкової культури.

Означені проблеми тривалий час були предметом дискусії багатьох науковців і практиків. Довгоочікувані зміни знайшли втілення у нормах прийнятого 2 грудня 2010 р. Податкового кодексу України, яким страховиків переведено на загальну систему оподаткування прибутку із застосуванням перехідного періоду, протягом якого діють (з певними корективами) норми попереднього законодавства.

Діяльність страхових компаній оподатковується за такими основними ставками:

- 0 % – прибуток від довгострокового страхування життя та пенсійного страхування, здійснюваного в межах недержавного пенсійного забезпечення за умови, що договір відповідає вимогам, встановленим п. 14.1.52 ПКУ;

- 16 % – прибуток, у тому числі інвестиційний прибуток від розміщення коштів за договорами довгострокового страхування життя. При цьому ПКУ передбачає поступове зниження базової ставки податку на прибуток: з 1 січня 2012 р. по 31 грудня 2012 р. включно – 21 %, з 1 січня 2013 р. по 31 грудня 2013 р. включно – 19 %, з 1 січня 2014 р. – 16 % [13].

При здійсненні страхових (перестрахових) платежів (виплат) на користь нерезидентів, страхові компанії за власний рахунок сплачують:

- 0 % – за договорами з обов'язкових видів страхування, за якими страхові виплати (відшкодування) здійснюються на користь фізичних осіб – нерезидентів; за договорами системи "Зелена карта"; якщо договір страхування (перестраховування) укладено зі страховиком (перестраховиком-нерезидентом, рейтинг фінансової надійності якого відповідає вимогам Нацкомфінпослуг; за договорами перестраховування з обов'язкового страхування цивільної відповідальності оператора ядерної установки за шкоду, що може бути заподіяна внаслідок ядерного інциденту;

- 4 % – за договорами страхування ризиків за межами України, за якими страхові виплати (відшкодування) здійснюються на користь нерезидентів (крім ризиків, що оподатковуються за ставкою 0 %);

- 12 % – інші випадки.

Таким чином, Кодексом у цілому збережено диференційований підхід до операцій з нерезидентами, пільговий характер оподаткування страхування життя (за умови, якщо такі договори відповідають вимогам ПКУ), унормовано прибуток страхової компанії як об'єкта оподаткування, визначено перелік доходів і витрат, що враховують особливості страхової діяльності (рис. 3).

Враховуючи складність швидкого переходу на загальну систему оподаткування як для платників, так і для податкових органів, у ПКУ передбачено перехідний період (з 1 квітня 2011 р. по 31 грудня 2012 р.). Страховики, які отримують доходи від провадження страхової діяльності (крім діяльності з виконання договорів довгострокового страхування життя та пенсійного страхування в межах недержавного пенсійного забезпечення, а також від діяльності, що не пов'язана зі страхуванням), щокварталу сплачують не податок на прибуток, а 3-відсотковий податок із суми валових страхових платежів, одержаних (нарахованих) страховиками-резидентами протягом звітного періоду за договорами страхування, співстрахування й перестраховування ризиків на території України або за її межами. За результатами двох звітних періодів (2011 та 2012 звітний рік) страховики розраховуватимуть розмір податку на прибуток без його сплати до бюджету.

Доходи страхової компанії	Витрати страхової компанії
<p>1. Доходи, зазначені у ст. 135–136 ПКУ</p> <p>2. Доходи від страхової діяльності (ст. 156.1.1 ПКУ):</p> <ul style="list-style-type: none"> - страхові платежі за договорами страхування та співстрахування, зменшені на суму премій, переданих у перестраховання; - зменшення суми страхових резервів на кінець звітного періоду порівняно зі сформованими резервами на кінець попереднього періоду; - інвестиційний дохід від розміщення коштів резервів зі страхування життя; - курсові різниці від перерахунку утворених у валюті страхових резервів і активів, якими вони представлені (крім резервів із довгострокового страхування життя); - доходи від реалізації права регресної вимоги; - винагороди та тантьєми за договорами перестраховання; - інші доходи 	<p>1. Витрати, зазначені у ст. 138–139 ПКУ</p> <p>2. Витрати, нараховані при здійсненні страхової діяльності (ст. 156.1.2 ПКУ):</p> <ul style="list-style-type: none"> - збільшення суми страхових резервів на кінець звітного періоду порівняно зі сформованими резервами на кінець попереднього періоду; - страхові виплати (відшкодування), у тому числі виплата ренти, ануїтетів, пенсій; - аквізиційні витрати; - винагорода страховим агентам, страховим і перестраховим брокерам; - винагорода та тантьєма за договорами перестраховання, співстрахування; - оплата асистансу, актуаріїв, медиків, детективів, інших фізичних осіб за послуги, пов'язані зі страховою діяльністю; - вартість ліцензій на ведення страхової діяльності; - курсові різниці від перерахунку утворених у валюті страхових резервів та активів, якими вони представлені (крім резервів з довгострокового страхування життя); - інші витрати, пов'язані зі страховою діяльністю

Рис. 3. Склад доходів та витрат страхової компанії, що враховуються при визначенні оподаткованого прибутку

Ефективність застосування у перехідний період оподаткування валових премій без зменшення на суму внутрішнього перестраховання видається сумнівною. Метою такого підходу є боротьба зі схемним страхуванням, яке може активізуватись після зняття відповідно до ПКУ з 1 квітня 2011 р. обмеження на включення страхових премій, сплачених за договорами страхування, до витрат платників податків. Підвищення податкового тиску потенційно може як спровокувати перехід частини страховиків у тінь і зменшення податкових платежів, незважаючи на не менш ніж подвійний характер оподаткування страхових премій, так і дати поштовх процесам злиття та поглинання, підвищенню капіталізації вже існуючих страховиків для забезпечення можливості залишати більший обсяг ризиків на власному утриманні.

Аналіз основних положень ПКУ щодо оподаткування прибутку страхових компаній свідчить, що нова система забезпечила головне –

усунула підстави для податкової оптимізації за допомогою страхування. Однак існують і певні недоліки. Зокрема, включення у повному обсязі інвестиційного доходу від розміщення коштів резервів зі страхування життя до складу оподаткованого прибутку є передчасним з огляду на поточний стан галузі та обмеженість можливостей отримання прибутку від інвестування на вітчизняному фінансовому ринку. У страхуванні життя прибутковість інвестицій є однією з умов залучення коштів страхувальників, оскільки інвестиційна складова договорів страхування буває важливіша для клієнтів, ніж суто ризикова.

Окремі автори відзначають складність нової системи прибуткового оподаткування як недолік. Поділяючи думку О. Квасовського, що перехід страхових компаній на загальну систему оподаткування прибутку збільшить витрати на адміністрування податку (інформаційно-консультаційне обслуговування, перепідготовка податкових інспекторів тощо) та адміністративні витрати страхових компаній (заміна програмного забезпечення, оплата послуг бухгалтерів та юристів, вартість практичних семінарів) [4, с. 61], важко погодитися щодо оцінки його як однозначно негативного наслідку. Зростання у короткостроковій перспективі витрат на адаптацію до нового податкового середовища цілком кореспондує зі стратегічною метою держави – сприяння розвитку класичного страхового ринку. Страхування – складний і наукоємний бізнес, що природно вимагає відповідного рівня кваліфікації як від фахівців і керівників страхових компаній, так і від представників органів державної влади. Крім того, необхідно усвідомлювати, що перехід страхових компаній на оподаткування прибутку здійснюється за несприятливих для страхового бізнесу макроекономічних умов, і зниження податкових надходжень від страховиків буде спричинене не тільки виходом з ринку схемних та кептивних компаній, а й загальним падінням ефективності страхових та інвестиційних операцій.

Отже, щоб прискорити витіснення зі страхового ринку України схемних операцій можна запропонувати для тих видів майнового страхування, які традиційно використовуються для податкової оптимізації (зокрема, страхування фінансових ризиків) додатково запровадити податок на чисті премії за підвищеною ставкою – 2–4 %. Такий підхід не суперечить зарубіжному досвіду і забезпечує реалізацію інтересів бюджету. У багатьох країнах прямий податок на прибуток страхових компаній доповнюється певними видами податку на страхову діяльність, що виконує роль альтернативи ПДВ або фіскального запобіжника. Однак потрібно наголосити, що визначення ставки, за якою оподатковуватимуться страхові премії, повинно здійснюватись на підставі ретельних розрахунків.

Наслідки переходу на оподаткування прибутку (з урахуванням запропонованих модифікацій) доцільно проаналізувати за допомогою матриці (*таблиця*), яка дозволяє оцінити відповідність обраної моделі

оподаткування інтересам суб'єктів суспільних відносин. З урахуванням значної розбіжності у цілях та особливостях діяльності представників класичного та схемного сегментів страхового ринку, здійснено їх розмежування.

Матриця вибору системи оподаткування прибутку страхових компаній на основі балансу інтересів суб'єктів суспільних відносин

	Оподаткування страхових премій за єдиною ставкою та прибутку від інших видів діяльності за базовою ставкою	Оподаткування прибутку від усіх видів діяльності за базовою ставкою	Одночасне оподаткування прибутку від усіх видів діяльності за базовою ставкою та страхових премій за диференційованими ставками
Держава	–	+	+
Страховальники	–	+	+
Страхові компанії (класичні)	–	+	+/-
Страхові компанії (схемні)	+	–	–

У ході дослідження виявлено, що оподаткування страхових премій вигідне лише псевдостраховим організаціям. Інтерес страховальників, що полягає в отриманні якісного страхового захисту майнових інтересів, може бути реалізований тільки на розвиненому конкурентному ринку реального страхування. У цьому контексті баланс інтересів держави, страховиків і страховальників найбільшою мірою забезпечують ті моделі, в основі яких лежить оподаткування прибутку. Оскільки частина страхових послуг зі схемних видів страхування спрямована на надання реального захисту, такі страховики будуть мати вищий податковий тиск, однак це є необхідною платою за очищення ринку від схемних операцій та, в кінцевому підсумку, підвищення довіри страховальників до інституту страхування.

До закінчення перехідного періоду перед державою, страховиками, представниками наукових кіл стоїть низка завдань, від успішності вирішення яких залежатиме час, необхідний для реалізації якісних змін у структурі страхового ринку:

- аналіз даних податкових декларацій з податку на прибуток страхових компаній за 2011–2012 рр. у контексті показників розвитку страхового ринку за цей період із метою визначення податкового навантаження на страхові компанії та можливого корегування окремих елементів нової системи оподаткування. Зокрема, слушною є пропозиція повністю включати резерв збитків до складу витрат страховиків [2, с. 389];
- розробка підзаконних актів, які конкретизуватимуть і роз'яснюватимуть норми ПКУ;

- забезпечення партнерських відносин між податківцями та платниками при наданні консультацій;
- проведення заходів із підвищення кваліфікації працівників державної податкової служби;
- затвердження інструкції зі складання декларації з податку на прибуток для страховика.

Отже, дослідження моделей оподаткування прибутку страхових компаній та їхнього впливу на стан класичного страхового ринку показало, що запроваджена Податковим кодексом України система оподаткування прибутку страхових компаній має значний потенціал сприяння розвитку класичного сегменту вітчизняного страхового ринку. Успіх проведеної податкової реформи залежатиме від системного, науково обгрунтованого підходу до подальшого вдосконалення норм податкового законодавства та партнерських відносин між державою та страховиками.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Островерха Р. Е.* Прибуткове оподаткування страхових компаній: досвід та напрямки удосконалення / Р. Е. Островерха // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. — 2009. — Вип. 113–114. — С. 81–84.
2. *Островерха Р. Е.* Прибуток страхових компаній та порядок його формування / Р. Е. Островерха // Зб. наук. пр. Нац. ун-ту державної податкової служби України. — 2011. — № 1. — С. 384–393.
3. *Кисельова О. М.* Концептуальні підходи щодо оподаткування страхової діяльності / О. М. Кисельова // Формування ринкових відносин в Україні. — 2008. — № 7 (86). — С. 107–113.
4. *Квасовський О.* Проблемні аспекти прямого оподаткування страхових компаній в Україні / О. Квасовський, М. Стецько // Фінанси України. — 2011. — № 1. — С. 52–63.
5. *Сосис А.* Варианти можливі, лише б ринок не пострадал / А. Сосис, Е. Машаро // Финансовые услуги. — 2005. — № 4. — С. 38–42.
6. *Базилевич В. Д.* Сучасна парадигма страхування: сутність і протиріччя / В. Д. Базилевич // Фінанси України. — 2007. — № 9. — С. 42–50.
7. *Гаманкова О. О.* Псевдострахові операції та їх вплив на формування ринку страхових послуг України / О. О. Гаманкова // Фінанси, облік і аудит : зб. наук. пр. — 2009. — Вип. 13. — Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Foa/2009_13/13_04.pdf.
8. *Клапків М. С.* Витоки національного страхового ринку України : монографія / М. С. Клапків, Ю. М. Клапків. — Т. : Карт-бланш, 2003. — 275 с.
9. *Кірімов О.* Схеми та фінансовий інжиніринг на страховому ринку України / О. Кірімов // Страхова справа. — 2010. — № 4 (40). — С. 10–14.
10. *Про внесення змін до Закону України "Про оподаткування прибутку підприємств": Закон України від 24 груд. 2002 р. № 349-IV.*
11. *Підсумки діяльності страхових компаній у 2009 році.* — Режим доступу : http://www.dfp.gov.ua/fileadmin/downloads/dpn/sk_2009.pdf.

12. Підсумки діяльності страхових компаній у 2010 році. — Режим доступу : http://www.dfp.gov.ua/fileadmin/downloads/dpn/sk_2010.pdf.
13. Податковий кодекс України від 2 груд. 2010 р. № 2755-VI.

Стаття надійшла до редакції 20.02.2012.

***Василенко А. Налоговое стимулирование развития страхования.** Рассмотрены проблемы налогового регулирования развития классического страхования в Украине. Проанализированы положения Налогового кодекса Украины относительно налогообложения прибыли страховых компаний. Обоснованы изменения к действующему налоговому законодательству, направленные на усиление стимулирующего влияния налоговых рычагов развития страхового рынка с учетом интересов всех субъектов общественных отношений.*

Ключевые слова: Налоговый кодекс Украины, налог на прибыль предприятий, страховой рынок, уклонение от налогообложения.

***Vasylenko A. The tax stimulation of the development of insurance.** The article is devoted to the problems of the tax regulation of classic insurance market development in Ukraine. Positions of the Internal Tax code of Ukraine regarding income taxation of insurance companies are analyzed. Changes to the current tax legislation, directed on strengthening of stimulant influence of tax levers of insurance market development considering interests of all subjects of public relations are grounded.*

Key words: Tax code of Ukraine, income taxation of enterprises, insurance market, tax evasion

КНЕЙСЛЕР Ольга, докторант Тернопільського національного економічного університету

ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ РИНКУ ПЕРЕСТРАХУВАННЯ

Розглянуто проблеми державного регулювання ринку перестрахування. Виявлено суперечливі тенденції та запропоновано напрями модернізації державного регулювання ринку перестрахування України.

Ключові слова: державне регулювання, ринок перестрахування, інституційне середовище, державні інституції.

Ринкові перетворення в економічній і політичній сферах суспільного життя передбачають зміну інституту власності та ліквідацію монополії держави в усіх секторах економіки. За умови стабільного розвитку конкурентна ринкова економіка здатна функціонувати в автономному режимі, виконуючи функції саморегулювання і самоор-

© Кнейслер О., 2012

ганізації. Однак для ринкового механізму, зокрема на початкових етапах його формування, характерні невдачі ("провали ринку"), які виникають через неефективність розподілу і використання економічних ресурсів. Недоліки ринкового саморегулювання особливо притаманні транзитивній економіці з недосконалим конкурентним середовищем, неповним інформаційним забезпеченням, наявними зовнішніми ефектами, фінансовою нестабільністю. У перехідний період можливості ринкової саморегуляції досить обмежені, а тому не можуть реально забезпечити ефективність розвитку економіки. Відтак виникає необхідність державного втручання у реформування економічних процесів. Водночас функції впливу інституту держави збільшуються не тільки через те, що певні сфери економічного життя залишилися поза межами впливу ринкового механізму, а й тому, що якісно змінюється роль держави у суспільному житті. У цьому контексті неабиякий інтерес представляє дослідження державного регулювання ринку перестраховування, що дає змогу визначити роль державних інституцій у його функціонуванні та розвитку.

Проблемам державного регулювання страхового ринку України присвячено праці зарубіжних і вітчизняних економістів, зокрема В. Базилевича [1], О. Гаманкової [2], С. Дедікова [3], В. Плиси [4] та ін. Однак в економічній літературі практично відсутні наукові роботи стосовно дослідження державного регулювання ринку перестраховування, не висвітлені основні суперечливі тенденції його правового регулювання.

Мета статті – з'ясувати основні проблеми державного регулювання вітчизняного ринку перестраховування та запропонувати напрями його модернізації.

Державне регулювання перестраховального ринку доцільно дослідити за такими напрямками:

- упорядкування законодавчого регулювання перестраховальних відносин, що містить нормативно-правові акти з питань регулювання діяльності у цій сфері;

- удосконалення державного нагляду за перестраховальною діяльністю, який здійснюється з метою дотримання основних законодавчих вимог, ефективного розвитку перестраховальних послуг, узгодження інтересів держави та учасників перестраховування;

- пряма участь держави у становленні системи перестраховального захисту майнових інтересів усіх учасників страхового ринку шляхом формування механізму стимулювання перестраховальної діяльності, запровадження податкових пільг у частині оподаткування прибутку, який реінвестується у розвиток перестраховального бізнесу, забезпечення умов для розширення клієнтської бази вітчизняних постачальників перестраховальних послуг.

В Україні відсутній законодавчий акт, який безпосередньо регламентує взаємовідносини на ринку перестраховування. Однак, це не дає підстав стверджувати, що перестраховування не підлягає державне

регулюванню, оскільки держава впливає на ці відносини через низку інших нормативно-правових документів. Зокрема, основним законом, який визначає правові рамки діяльності інституцій ринку перестраховування, є Закон України "Про страхування". Тобто, перестраховування регламентується нормами чинного страхового законодавства. При цьому договірні відносини учасників ринку перестраховування підпорядковуються правилам Цивільного кодексу України, перестраховальні операції зі страховиками (перестраховиками) нерезидентами – окремим постановам і розпорядженням.

Крім того, в Україні перестраховальні відносини регулюються нормами цивільного законодавства, при цьому доцільно зазначити, що це єдиний нормативно-правовий акт, який містить окрему статтю під назвою "Договір перестраховування". Однак цей документ частково дублює окремі положення статей, що стосуються перестраховування у Законі України "Про страхування" та не охоплює весь спектр перестраховальних відносин, не розкриває основні позиції перестраховального процесу. Тому виникає необхідність формування окремого правового регламенту, положення якого пояснювали б сутність договірних відносин у перестрахованні, їх особливості, трактували основні дефініції та поняття перестраховальної діяльності. Це сприяло б підвищенню якості та ефективності страхових і перестраховальних відносин у суспільстві.

У науковій літературі ведуться дискусії з приводу можливості і доцільності регулювання перестраховальних відносин основними положеннями страхового законодавства. На думку одних науковців (Ю. Журавльов, С. Дедіков), договори перестраховування і звичайного страхування нічим не відрізняються, а тому перестраховальні відносини доцільно підпорядковувати загальним правилам страхування. Натомість інші вчені (К. Турбіна, П. Вербицька) акцентують увагу на суттєвих юридичних відмінностях страхування і перестраховування.

Перестраховуванню притаманні певні особливості юридичного характеру, що відрізняють його від прямого страхування, а тому унеможливають їх правове ототожнення та вимагають відокремлення перестраховальних відносин з особливим правовим режимом. Зокрема як специфіку правової природи перестраховування визначають: предмет договору перестраховування, суб'єкти перестраховальної діяльності, момент настання страхового випадку, оплата договорів.

Водночас Л. Клоченко, П. Мюллер зауважують, що "правове регулювання перестраховування, на відміну від страхування, у більшості країн здійснюється поза межами написаного законодавства" [5, с. 48], С. Дедіков зазначає, що "у відношенні до перестраховальних операцій немає необхідності в детальному їх регулюванні на рівні законодавства. Держава може і, більше того, в інтересах розвитку бізнесу повинна надати суб'єктам перестраховальних операцій максимально можливу свободу дій" [3, с. 42]. Таке твердження автори обґрунто-

вують тим, що обидва учасники перестраховальних відносин є професіоналами у страхуванні, а взаємини сторін таких відносин повинні регулюватися на практиці звичаями ділового обороту, а не законодавчими актами.

Отже, потребує уточнення запозичене поняття "звичай ділового обороту". За період незалежності України, як зазначає О. Жадан, зведення правил ділового обороту між перестраховальником і перестраховиком формувалося переважно за рахунок міжнародних правил і, меншою мірою, за рахунок власне накопиченого досвіду, що призвело до виникнення низки суперечок та невдалих прикладів такої адаптації [6].

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови під звичаєм ділового обороту розуміється "правило поведінки, яке склалося і широко застосовується в якій-небудь сфері підприємницької діяльності, незалежно від того, чи передбачено воно законодавством" [7, с. 446]. Отже, звичай ділового обороту, як зведення загальноприйнятих правил, виникає у процесі перестраховальної практики, а не регламентується нормами права. Д. Мейєр наголошує, що звичай може стати джерелом права лише тоді, коли буде містити юридичне переконання [8, с. 55]. Звичай ділової практики у перестрахованні, який суперечить положенням цивільного та страхового законодавства, у перестраховальних відносинах не застосовується.

Більшість таких правил у процесі тривалого використання у перестрахованні перетворюється на так звані "стандартні застереження". А. Піпа, Т. Єгоркіна зауважують, що "зазначені застереження включаються з незначними змінами практично до всіх договорів перестраховання, надаючи текстові договору юридичної прозорості та закінченості, що дозволяє уникнути можливих ускладнень" [9].

Можна констатувати, що страхове та цивільне законодавство не відповідає потребам перестраховальної практики, не зазначає відмінності між договором страхування і перестраховання, не подає трактування основних положень перестраховального договору. Відтак, творцями перестраховальних норм стають самі учасники перестраховання.

Таким чином, звичаю ділового обороту в перестрахованні належить особливе місце, оскільки відносини між перестраховальником і перестраховиком регулюються діловою практикою, а проблеми і суперечки вирішуються на основі описаних у договорі положень і норм з урахуванням чинного законодавства. Не заперечуючи ділову практику в перестрахованні та необхідність її застосування, слід зазначити, що договірні відносини у перестрахованні повинні регулюватися правовими нормами, зважаючи на їх функціональне призначення – забезпечення гарантії захисту інтересів страховика щодо виконання ним зобов'язань перед страхувальниками.

Вирішення цієї проблеми можливе шляхом внесення змін до ст. 12 "Перестраховання" Закону України "Про страхування" у частині включення додаткових положень про договір перестраховання, які

б чітко пояснювали його предмет, основні умови, що впорядковують договірні зобов'язання. Водночас, за погодженням учасників перестраховальних відносин доцільно зберегти за ними право вносити "стандартні застереження" у договір перестраховування, однак із урахуванням норм чинного страхового законодавства щодо договору перестраховування, що підвищить якість перестраховального процесу, його юридичну прозорість та збалансованість інтересів держави та суб'єктів ринку перестраховування.

У сучасних умовах підвищуються нормативні вимоги щодо здійснення перестраховування у перестраховика-нерезидента. До прийняття Постанови Кабінету Міністрів України № 124 від 4 лютого 2004 р. "Про затвердження порядку та вимог щодо здійснення перестраховування у страховика (перестраховика) нерезидента" [10] оптимізаційні схеми реалізовувалися завдяки покриттю ризиків у перестраховиків-нерезидентів шляхом перерахування страхових премій за кордон. Кошти, вилучені із інвестиційного процесу, спрямовувалися в офшорні зони. Як правило, перестраховування за такою схемою не забезпечувало гарантії повернення коштів у разі настання страхового випадку, надійності та безпечності перестраховиків-нерезидентів.

Удосконалення державного регулювання перестраховальної діяльності із перестраховиками-нерезидентами у лютому 2004 р. із прийняттям Постанови, яка посилює вимоги до платоспроможності іноземних перестраховиків, та у жовтні 2004 р. із впровадженням змін до Закону України "Про оподаткування прибутку підприємств", де встановлено диференційовані ставки оподаткування для страховиків і перестраховиків-нерезидентів за рейтингами їх фінансової надійності (стійкості), сприяло скороченню схемного страхування і перестраховування.

Водночас така податкова дискримінація посилюється із прийняттям Податкового кодексу України, відповідно до перехідних положень якого на період з 1 квітня 2011 р. по 1 січня 2012 р. об'єктом оподаткування страхової діяльності є страхові платежі (страхові внески, страхові премії), отримані (нараховані) страховикам-резидентам упродовж звітного періоду за договорами страхування, співстрахування та перестраховування ризиків на території України або за її межами [11]. Відповідно страхові (перестраховальні) премії виступають об'єктом оподаткування одночасно у страховиків та перестраховиків, що зумовлює їх подвійне оподаткування. Зазначимо, що такий порядок оподаткування продовжує діяти до 1 січня 2013 р., враховуючи інтереси держави щодо використання перестраховування як джерела поповнення бюджетних коштів, які суперечать інтересам страховиків і перестраховиків, збільшуючи податкове навантаження на них. Усі ці негативні тенденції підтверджують необхідність посилення дієвого контролю за фінансовими потоками учасників перестраховальних відносин і вдосконалення державного регулювання страхового ринку і ринку перестраховування.

Потрібно зазначити, що Уповноваженим державним органом виконавчої влади у сфері перестраховування є Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг (Нацкомфінпослуг), до структури якої входить департамент страхового нагляду [12]. Серед основних функцій органу страхового нагляду за діяльністю на ринку перестраховування доцільно виокремити такі: здійснення ліцензування діяльності страховиків; ухвалення рішення про реєстрацію страховиків та внесення їх до Єдиного державного реєстру страховиків (перестраховиків); ведення державного реєстру перестраховальних брокерів; контроль за дотриманням вимог законодавчих і нормативно-правових актів із питань перестраховальної діяльності; розробка методичних і нормативних документів із перестраховування.

У чинному страховому законодавстві не передбачено ліцензування перестраховальної діяльності, а перестраховикам надається дозвіл здійснювати перестраховальні операції за тими видами страхування, на проведення яких у них є ліцензії [13]. Така законодавча практика зумовлена незначним розвитком ринку перестраховування, формуванням змішаної моделі розвитку перестраховального ринку, що передбачає функціонування на ринку одночасно професійних перестраховиків і звичайних страховиків, виключає необхідність окремого ліцензування перестраховальної діяльності.

Суперечливими є положення у розпорядженні Держфінпослуг "Про порядок реєстрації договорів перестраховування" № 153 від 28 березня 2011 р. (далі – Порядок реєстрації), яким встановлено, що реєстрації в Держфінпослуг (з 23 листопада 2011 р. – Нацкомфінпослуг) підлягають, крім договорів перестраховування, укладених страховиками із нерезидентами, договори перестраховування, укладені страховиками із одним і тим самим страховиком (перестраховиком) резидентом, у разі, якщо сума перестрахового платежу за ними дорівнює або перевищує впродовж календарного року сумарно 150 тис. грн. Однак, норма, яка передбачає контроль за договорами перестраховування, які пропонувані Нацкомфінпослуг до реєстрації, міститься у ст. 15 Закону України "Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму" № 3205-VI (із змінами і доповнення від 7 квітня 2011 р.) [14]. Відповідно, обов'язковому фінансовому моніторингу підлягають фінансові операції, за якими сума, на яку вони проводяться, дорівнює чи перевищує 150 тис. грн., зокрема це стосується отримання (оплата, переказ) страхового (перестрахового) платежу. Відтак, договори перестраховування підлягають контролю з боку Держфінмоніторингу.

Водночас, запровадження процедури реєстрації договорів перестраховування передбачає дублювання вже існуючих функцій контролю Уповноваженого органу у справах нагляду за страховою діяльністю.

Згідно із Законом України "Про страхування" (ст. 34), розпорядженням Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України № 39 "Про порядок складання звітних даних страховиків" від 3 лютого 2004 р. [13; 15] страховики щоквартально зобов'язані подавати до Держфінпослуг (нині Нацкомфінпослуг) відповідні звітні дані, у тому числі пояснення щодо договорів перестрахування. Крім того, регулюючий орган має право проводити тематичні перевірки щодо правильності застосування страховиками (перестраховиками) страхового законодавства. Зауважимо, що Нацкомфінпослуг володіє всіма важелами контролю за договорами перестрахування із страховиками (перестраховиками) нерезидентами (постанова Кабінету Міністрів України № 124 від 4 лютого 2004 р., розпорядження Держфінпослуг № 2885 від 3 грудня 2004 р. і № 914 від 4 червня 2004 р. [10; 16; 17]).

Отже, затвердження Порядку реєстрації договорів перестрахування не має практичної цінності, оскільки не передбачає конкретних вимог до перестраховувальних договорів, а визначає лише зобов'язання сторін, які вже затвердженні в інших нормативних документах. При цьому таке додаткове правове регламентування призводить до збільшення регуляторного тиску на страховиків шляхом ускладнення процедури державного регулювання страхування і перестрахування, зростання та неефективного витрачання трудових і фінансових ресурсів страховика. Збільшення фінансового навантаження на страховика безпосередньо негативно позначиться на страхувальниках, оскільки обумовить зростання вартості страхової послуги. Затверджений механізм реєстрації договорів перестрахування не відповідає встановленим ст. 4 Закону України "Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності" № 1160-IV від 11 вересня 2003 р. принципам регуляторної політики щодо доцільності, адекватності та збалансованості державного регулювання [18].

Підбиваючи підсумки, потрібно зазначити, що державне регулювання ринку перестрахування України має значні суперечності, що супроводжуються багатьма проблемами, які потребують негайного вирішення. Ефективне функціонування перестраховувального ринку передбачає активну участь держави як регулятивного органу і як суб'єкта ринкових відносин, вимагає посилення контролю держави за відстеженням схемних операцій на ньому. При цьому державне регулювання повинно враховувати не лише особливості перестраховувальної діяльності, а й політичні, економічні та соціальні чинники, оскільки вся сукупність таких чинників визначає специфіку та ефективність системи регулювання національного ринку перестрахування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Базилевич В. Д.* Страхування : підруч. / В. Д. Базилевич. — К. : Знання, 2008. — С. 546.
2. *Гаманкова О. О.* Методи державного регулювання ринку страхових послуг / О. О. Гаманкова // Ринок цінних паперів України. — 2009. — № 10. — С. 62–65.
3. *Дедиков С.* Проблемы правового регулирования перестрахования в России / С. Дедиков // Хозяйство и право. — 2004. — № 11.
4. *Плиса В. Й.* Модель державного регулювання страхового ринку в Україні / В. Й. Плиса, З. П. Плиса. — Наук. вісн. НЛТУ України. — 2010. — Вип. 20. — С. 210.
5. *Клоченко Л.* О договоре перестрахования / Л. Клоченко, П. Мюллер // Страхование дело. — 1995. — № 1.
6. *Жадан О.* Практика врегулювання збитків в перестрахованні: реалії українського ринку [Електронний ресурс] / О. Жадан. — Режим доступу : <http://forinsurer.com/public/05/03/03/1744>.
7. *Великий* тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К. : Ірпінь : ВТФ "Перун", 2009. — 1736 с.
8. *Мейер Д. И.* Русское гражданское право / Д. И. Мейер. — М., 2006. — 830 с.
9. *Піпа А. О.* Правове регулювання перестраховання: деякі аспекти [Електронний ресурс] / А. О. Піпа, Т. О. Єгоркіна. — Режим доступу : http://www.rusnauka.com/2_KAND_2008/Pravo/25953.doc.htm.
10. *Порядок* та вимоги щодо здійснення перестраховання у страховика (перестраховика)-нерезидента. Затверджено Постановою Кабінету Міністрів України № 124 від 4 лют. 2004 р. // Уряд. кур'єр. — 2004. — № 25. — 10 лют.
11. *Податковий кодекс* України від 2 груд. 2010 р. № 2755-VI [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2755-17>.
12. *Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг* : Указ Президента України. Положення від 23 листоп. 2011 р. № 1070/2011 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1070%2F2011>.
13. *Про внесення змін до Закону України "Про страхування"* : Закон України № 2745-III станом на 1 груд. 2008 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/85/96-%D0%B2%D1%80>.
14. *Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму* : Закон України (зі змін. і допов.) від 15 квіт. 2011 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/249-15>.
15. *Порядок складання звітних даних страховиків* : Розпорядження Держфінпослуг № 39 від 3 лют. 2004 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0517-04>.
16. *Про затвердження вимог до рейтингів фінансової надійності (стійкості) страховиків та перестраховиків-нерезидентів* : Розпорядження Держфінпослуг № 2885 від 3 груд. 2004 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1031.1595.0>.

17. *Порядок* надання страховиками (цедентами, перестраховиками) інформації про укладені договори перестраховування зі страховиками (перестраховиками) нерезидентами до Держфінпослуг : Розпордження Держфінпослуг № 914 від 4 черв. 2004 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0777-04>.
18. *Про засади* державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності : Закон України № 1160-IV від 11 верес. 2003 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1160-15>.

Стаття надійшла до редакції 06.02.2012.

Кнейслер О. Государственное регулирование рынка перестрахования. Рассмотрены проблемы государственного регулирования рынка перестрахования. Выявлены противоречивые тенденции и предложены направления модернизации государственного регулирования рынка перестрахования Украины.

Ключевые слова: государственное регулирование, рынок перестрахования, институциональная среда, государственные институции.

Kneysler O. State regulation of the market of reinsurance. The article considers problems of state regulation of the reinsurance. Discovered problematic aspects and suggests directions for state regulation modernization of reinsurance market in Ukraine.

Key words: state regulation, reinsurance market, institutional sphere (environment), public institutions.

УДК 368.91.009.12

ПРИВАЛОВА Олена, аспірант кафедри економічної теорії
та конкурентної політики КНТЕУ

ОСОБЛИВОСТІ КОНКУРЕНЦІЇ НА РИНКУ СТРАХУВАННЯ ЖИТТЯ

Розглянуто основні тенденції розвитку конкуренції на ринку страхування життя України, досліджено особливості сучасного етапу. На основі аналізу нормативно-правової бази України та інших держав у сфері оцінки домінуючого (монопольного) становища на ринку запропоновано алгоритм оцінювання конкуренції у сегменті страхування життя в Україні.

Ключові слова: страхування життя, конкуренція, конкурентне середовище, методика оцінки конкурентного середовища.

© Привалова О., 2012

54

 ISSN 1727-9313. ВІСНИК КНТЕУ. 2012. № 4

Страхування життя є стратегічним сектором економіки та відіграє значну роль у фінансовій безпеці країн: сприяє соціально-економічній стабільності в суспільстві, є джерелом внутрішніх довгострокових інвестицій в економіку. Тому важливим завданням державних органів, зокрема Антимонопольного комітету України та Національної комісії з регулювання ринків фінансових послуг є аналіз закономірностей розвитку конкурентних відносин на у сегменті страхування життя з метою розробки системи оцінки та регулювання стану конкуренції на досліджуваному ринку.

Проблема конкуренції та підвищення рівня конкурентоспроможності національного сегменту страхування життя набуває актуальності в усіх країнах світу. Особливо гостро це питання постало під час світової фінансової кризи та залишатиметься актуальним у посткризовий період розвитку фінансових ринків.

Не зважаючи на те, що існує значна кількість різних наукових підходів до вивчення конкуренції, проблема її формування і розвитку на ринку страхування життя досліджена вітчизняними науковцями поки що недостатньо. Комплексному аналізу стану конкуренції на ринку страхування життя України та дослідженню окремих аспектів присвячено праці О. Гаманкової, О. Залетова, Л. Нечипорука, Л. Шіріняна [1–4].

Так, у роботі Л. Шірінян вперше досліджено конкурентоспроможність страхового ринку України за допомогою системи кількісних оцінок і критеріїв, запропоновано методологію комплексної оцінки стану конкурентоспроможності ринку страхових послуг для впровадження ефективної стратегії взаємодії суб'єктів на ринку з метою законодавчого і макроекономічного регулювання [4, с. 37]. Однак варто звернути увагу на суттєву різницю між поняттями "конкурентоспроможність" та "конкуренція".

У своєму дослідженні Л. Нечипорук визначає етапи становлення та розвитку конкуренції на ринку страхування життя України, аналізує конкурентне середовище на ньому, а саме частку перших трьох і п'ятдесяти компаній та робить висновок щодо наявності помірної монополізації на ринку страхування життя України [3, с. 37].

Не применшуючи значущості результатів досліджень відомих науковців, можна констатувати відсутність загальноприйнятого підходу і відповідних методик аналізу конкуренції як на страховому ринку України взагалі, так і в сегменті страхування життя зокрема.

Метою статті є визначення тенденцій розвитку конкуренції на ринку страхування життя та вироблення загальної схеми оцінювання конкурентного середовища в цьому сегменті.

Компанії зі страхування життя є важливою ланкою у фінансово-господарській системі країни, оскільки ними реалізуються програми пенсійного забезпечення та механізм накопичення коштів для певних потреб. Для забезпечення своєї діяльності страховик формує й вико-

ристовує кошти страхового фонду, виплачуючи страхове відшкодування страхувальнику та фінансуючи власні витрати з утримання страхової компанії [5, с. 82]

В умовах становлення глобальної економічної системи на постіндустріальних засадах економічне зростання країн залежить від ефективності конкурентного середовища на національних ринках, отже розвиток конкуренції у сегменті страхування життя є похідним від процесів глобалізації.

Сьогодні на стан конкуренції на ринку страхування життя України впливає ціла низка чинників:

- концентрація страхового і перестрахового капіталу через операції "злиття та поглинання";
- інтеграція страхового, банківського і позичкового капіталу через зрощення страхових і фінансових послуг і утворення на цій основі альтернативного страхування та перестраховування;
- концентрація споживачів послуг страхування життя через зростання капіталізації транснаціональних компаній (ТНК) та відповідні зміни у попиті на традиційні страхові послуги;
- концентрація на ринку страхових посередників, що сприяє створенню міжнародних брокерів;
- лібералізація торгівлі страховими послугами та відкритий доступ іноземних страховиків і перестраховиків на ринки Східної Європи відповідно до вимог СОТ;
- зростання ролі інформаційних технологій, що застосовуються при продажі страхових продуктів [6, с. 72–73].

Компанії, які не переймаються питанням адаптації власної системи управління до вимог сучасного ринку, як правило, не витримують конкуренції та припиняють діяльність. Тому безперервна модернізація систем управління страховою компанією, застосування нових технологій, що спрямовані на покращення конкурентоспроможності, стають головним механізмом фінансово стійкого розвитку страхового бізнесу в умовах глобалізації [7, с. 76]. Завданнями конкуренції у сфері страхування життя є спонукання суб'єктів ринку до збільшення асортименту продуктів і послуг; покращання співвідношення ціна/якість; ефективний перерозподіл фінансових ресурсів; створення фондів для інвестування державних потреб; покращання якості обслуговування; збільшення капіталізації та фінансової стійкості.

Практично всі страхові компанії в Україні представляють стандартизовані страхові продукти, які мало чим відрізняються. Фактично сьогодні на українському ринку страхування життя пропонуються три основні групи страхування:

- змішане страхування життя (82 %) – накопичувальне страхування з одночасним страховим захистом на випадок смерті з метою забезпечення певного капіталу до певної дати (наприклад, придбання будинку, навчання у ВНЗ);

- пенсійне страхування життя (10 %) – накопичувальне страхування для забезпечення додаткового періодичного доходу протягом певного строку або довічно, після виходу на пенсію або досягненню певного віку;
- ризикове страхування життя (8 %) – страхування на випадок смерті, від нещасних випадків, захворювань та інвалідності [8, с. 329–330].

Страхування життя в Україні, порівняно із загальним страхуванням, практично не розвинене (рис. 1).

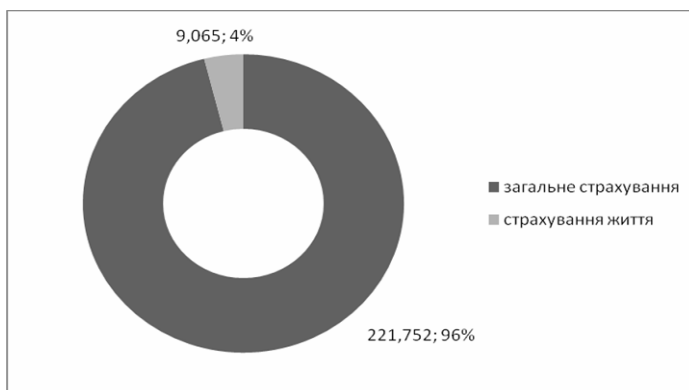

Рис. 1. Співвідношення загального страхування та страхування життя в Україні у 2010 р., млн євро [9]

У країнах Євросоюзу на страхування життя припадає понад 60 % страхових премій, а у деяких країнах цей показник перевищує 80 % (рис. 2). Це дозволяє припустити, що український ринок страхування життя зростатиме, отже, збільшиться й конкуренція на ньому.

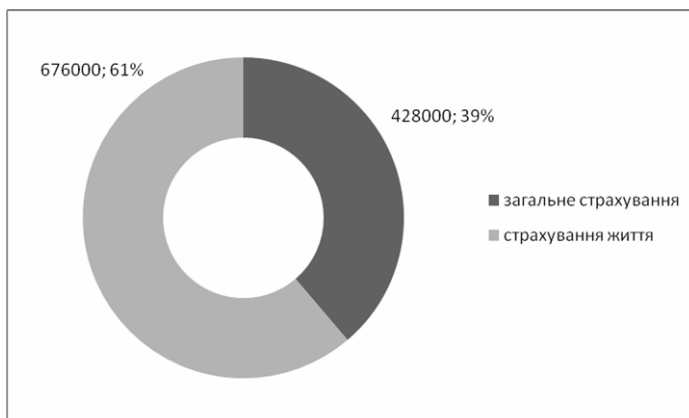

Рис. 2. Співвідношення загального страхування та страхування життя у країнах ЄС у 2010 р., млн євро [10]

За даними Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг у жовтні 2011 р. в Україні налічувалося 445 страхових компаній, з яких 65 компаній зі страхування життя (на 5 менше, ніж у попередньому році) та 380 страховиків, що здійснюють інші види страхування [11].

Незважаючи на значну кількість страховиків, концентрація на ринку страхування життя свідчить, що основну частку валових страхових премій за цими видами страхування у 2011 р. – 96.4 % – акумулювали 20 компаній (29.9 % їх загальної кількості), що майже не відрізняється від 2010 та 2009 років, коли 95.9 % ринку та 95.2 % акумулювали 20 страховиків відповідно [9; 11; 12]. На ринку страхування життя переважає помірна монополізація, яка вимагає відповідних антимонопольних дій (табл. 1).

Таблиця 1

Концентрація на ринку страхування життя в Україні у 2009–2011 р.

Страхові компанії	Страхові платежі у 2009 р., млн грн	Частка на ринку у 2009 р., %	Страхові платежі у 2010 р., млн грн	Частка на ринку у 2010 р., %	Страхові платежі за 9 місяців 2011 р., млн грн	Частка на ринку за 9 місяців 2011 р., %
Перші 3	449.1	54.3	450.3	49.7	468.4	52.0
Перші 10	669.3	80.9	758.7	83.7	783.7	87.0
Перші 20	787.5	95.2	868.9	95.9	867.5	96.4
Перші 50	827.3	99.99	906.4	99.99	900.3	99.99
Усього по ринку	827.8	100.0	906.5	100.0	900.4	100.0

Динаміка розподілу премій серед найбільших компаній за обсягами надходжень страхових платежів зі страхування життя свідчить, що перші позиції посідають компанії з іноземними інвестиціями, тоді як українські компанії СК "ТАС", СК "ЛЕММА-ВІТЕ", СК "ДЕЛЬТА Життя" знаходяться у середині списку (табл. 2).

Варто погодитися з науковцями, які вважають, що сучасний стан українського страхового ринку свідчить про наявність проблем щодо кількості страховиків та оптимального розподілу ринку серед учасників, а також необхідність дослідження й аналізу конкурентоспроможності ринку страхових послуг [14, с. 73]. На страхових ринках деяких країн СНД відправною точкою є монополія страховика на відміну від лібералізації ринку. При лібералізації ринків акціонери, керівники та регулюючі органи зацікавлені в наявності інформації та прогнозів стосовно розвитку бізнесу в майбутньому. Чи є така кількість компаній достатньою для страхового ринку та як розвивається конкуренція при цьому, яка частка буде належати компанії на ринку та яка її динаміка очікується – питання, які потребують наукового обґрунтування та практичного вирішення.

Таблиця 2

**Десятка лідерів серед страховиків життя України
за обсягом зібраних страхових платежів, тис. грн ***

Страхові компанії	Страхові премії				
	2007	2008	2009	2010	9 місяців 2011
Аліко Україна	187 291.7	253 232.4	175 008.0	197 483.0	н/д
Граве-Україна	н/д	183 013.9	153 419.4	149 026.7	н/д
Блакитний поліс	30 235.6	30 586.2	29 055.0	11 083.9	н/д
Ренесанс Життя	38 486.7	124 204.0	141.28	115 870.0	213 987.0
ТАС	70 223.9	121 782.0	6.24	128 221.0	100 292.0
УНІКА Життя	н/д	13 053.6	94.40	51 025.1	72 651.0
ПЗУ Україна Страховання Життя	15 009.6	17 339.7	59.07	51 014.1	53 074.7
ЛЕММА-Віте	21 889.0	22 295.0	-8.68	20 859.0	20 681.1
ДЕЛЬТА Життя	68 897.6	41 870.3	11 436.5	14 231.2	н/д
Юпітер Страховання Життя VIG	7 676.0	10 176.3	12 127.3	15 896.1	н/д

Примітка. * Складено за даними [13].

В основі державного регулювання страхової діяльності, як правило, лежать такі фактори: економічний контроль, фінансова політика держави, "розсудливий контроль", інформування та захист споживача, конкурентне середовище [2, с. 262].

Економічна наука сформувала систему кількісних і якісних показників, за допомогою яких можна оцінити рівень економічної концентрації окремого ринку. До кількісних показників належать: обсяг ринку товару, частка суб'єктів господарювання на ринку, рівень ринкової концентрації. До якісних – бар'єри вступу на ринок та виходу з нього для потенційних конкурентів та ступінь (можливість) їх подолання, відкритість ринку для міжрегіональної і міжнародної торгівлі, наявність ринкової влади, оцінка стану конкурентного середовища на ринку, потенціал його розвитку.

У процесі дослідження виявлено, що в Україні відсутня офіційна методика щодо оцінки конкурентного середовища на ринку фінансових послуг, зокрема страхових послуг, яка б ґрунтувалася на вищезазначених показниках. У звітах Антимонопольного комітету України страховий ринок не розглядається.

Для висвітлення динаміки розвитку страхування Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг України розраховує коефіцієнти ринкової концентрації для ринку страхування життя та індекс Герфіндаля-Гіршмана, але їх інтерпретацію в аспекті відповідності антимонопольному законодавству України можна вважати неоднозначною. Методика визначення монопольного (домінуючого) становища суб'єктів господарювання на ринку, що затверджена Роз-

порядженням Антимонопольного комітету України [15], також лише у незначних аспектах може бути застосована для оцінки стану конкуренції на ринку страхових послуг, оскільки орієнтована на дослідження товарних ринків, а не ринків послуг.

Показники концентрації, які обчислюються Державною комісією з регулювання ринків фінансових послуг України, стосуються частки перших десяти і перших п'ятдесяти компаній на ринку загального страхування та частки перших трьох і перших десяти компаній на ринку страхування життя. Водночас антимонопольне законодавство України передбачає контроль за ринковою концентрацією, виходячи з ринкової частки однієї (не більше 35 % ринку), трьох (не більше 50 % ринку) та п'яти (не більше 70 % ринку) компаній. Отже, підходи державного регулятора можна вважати такими, що не узгоджені з нормами антимонопольного законодавства. Крім того, не можна погодитися з різним вибором кількості компаній для розрахунку показника ринкової концентрації у секторі загального страхування і в секторі страхування життя [1, с. 85]. Отже, дуже важливим для розвитку ринку страхування життя України і дослідження конкуренції на ньому є завдання розробки комплексної системи оцінки стану конкуренції в сучасних умовах з метою організації постійного моніторингу, прогнозування та контролю за дотриманням конкурентного законодавства.

Спираючись на існуючий національний і зарубіжний досвід дослідження конкурентного середовища на ринках фінансових послуг, узагальнення досвіду оцінки конкуренції на страхових ринках зарубіжних країн, вивчення підходів різних авторів і критичне їх переосмислення, розроблено методологію оцінки конкуренції на ринку страхування життя з метою її застосування у відповідних офіційних методиках в Україні.

Таким чином, проведене дослідження дає змогу сформулювати пропозиції щодо здійснення оцінки й аналізу стану конкуренції на ринку страхування життя України. Зокрема, пропонується визначати:

- інтервал дослідження ринку страхування життя;
- продуктові межі ринку страхування життя, у тому числі географічні;
- інституційну структуру ринку страхування життя та склад його клієнтів;
- місткість ринку страхування життя;
- рівень монополізації (концентрації) ринку страхування життя;
- бар'єри входу на ринок страхування життя та виходу з нього;
- ринковий потенціал галузі страхування життя;
- рівень ринкової поведінки та розкриття інформації.

За результатами, отриманими за схемою здійснення оцінки стану конкуренції на ринку страхування життя України, складають висновки та виробляють пропозиції щодо його подальшого розвитку.

При лібералізації ринку страхування життя можна очікувати підвищення рівня конкурентоспроможності вітчизняних страховиків та розвитку конкуренції у цьому секторі. На сьогодні особливістю конкурентної боротьби на ринку страхування життя є нецінова конкуренція. Тому страховики можуть отримувати додаткові переваги за умов розробки нових переваг для своїх клієнтів, які будуть орієнтовані на забезпечення їх потреб у страховому захисті. Ринкова поведінка, рівень та якість розкриття інформації будуть мати вирішальне значення для клієнтів при виборі страховика; отже, суттєво впливатимуть на розвиток конкуренції.

Глобалізація страхового ринку, здійснення пенсійної реформи, покращання якості життя населення здатні підвищити рівень конкуренції на ринку страхування життя. Потрібно зауважити що існує ризик поглинання вітчизняних страховиків іноземними при виході останніх на український ринок. Отже, держава має приділяти значну увагу принципам забезпечення ефективної конкуренції на ринку страхування життя шляхом розроблення відповідних концепцій його оцінювання та регулювання. Метою подальших досліджень є аналіз конкуренції на ринку страхування життя України згідно із запропонованою схемою та розроблення пропозицій державним органам щодо її регулювання та розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Гаманкова О.* Інформаційні вади дослідження ступеня монополізації ринку страхових послуг України [Текст] / О. Гаманкова // Актуальні проблеми економіки. — 2009. — № 10 (100). — С. 80–87.
2. *Залетов О.М.* Убезпечення життя : монографія [Текст] / О. Залетов. — К. : Міжнар. агенція "БІЗОН", 2006. — 688 с.
3. *Нечипорук Л.* Інверсійний тип формування страхового ринку [Текст] / Л. Нечипорук // Економічна теорія. — 2008. — № 4. — С. 31–43.
4. *Шірінян Л.* Конкурентоспроможність страхового ринку України в сучасних умовах [Текст] / Л. Шірінян, А. Шірінян // Економіка України. — 2011. — № 7. — С. 37–48.
5. *Приймак В.* Прогнозування фінансових потоків компанії зі страхування життя на основі методів імітаційного моделювання [Текст] / В. Приймак, О. Карчевська // Фінанси України. — 2011. — № 9. — С. 82–94.
6. *Нечипорук Л.* Страховий ринок: закономірності становлення та розвитку в умовах глобалізації : монографія [Текст] / Л. Нечипорук. — Х. : Право, 2010. — 280 с.
7. *Ткаченко Н.* Аутсорсинг продажу страхових продуктів через брокерів [Текст] / Н. Ткаченко // Вісник Київ. нац. торг.-екон. ун-ту. — 2012. — № 1. — С. 66–77.
8. *Страховая индустрия Украины: стратегия развития : монография [Текст] / А. Филонюк, А. Залетов. — К. : Международ. агенция "БІЗОН", 2008. — 448 с.*
9. *Підсумки діяльності страхових компаній України за 2010 рік.* — К, 2011. — 33 с. [Електронний ресурс] // Державна комісія з регулювання ринків

- фінансових послуг України [сайт]. — Режим доступу : <http://www.dfp.gov.ua/742.html>. — Назва з екрана.
10. *European Insurance in Figures*. CEA Statistics № 44 p. — Brussel, 2011 [Електронний ресурс] // Insurance of Europe [сайт]. — Режим доступу : <http://www.insuranceeurope.eu/uploads/Modules/Publications/european-insurance-in-figures-2011.pdf>. — Назва з екрана.
 11. *Підсумки діяльності страхових компаній України за 9 місяців 2011 року*. — К, 2010 [Електронний ресурс] // Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг України [сайт]. — Режим доступу : <http://www.dfp.gov.ua/742.html>. — Назва з екрана.
 12. *Підсумки діяльності страхових компаній України за 2009 рік*. — К, 2010 [Електронний ресурс] // Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг України [сайт]. — Режим доступу : <http://www.dfp.gov.ua/742.html>. — Назва з екрана.
 13. *Рейтинг компаній зі страхування життя* [Електронний ресурс] // Інтернет-журнал про страхування "Forinsurer". — Режим доступу : <http://forinsurer.com/ratings/life/>. — Назва з екрана.
 14. *Шірінян Л.* Комплексна оцінка конкурентного середовища на ринку страхових послуг України [Текст] / Л. Шірінян // *Фінанси України*. — 2011. — № 7. — С. 73–84.
 15. *Про затвердження Методики визначення монопольного (домінуючого) становища суб'єктів господарювання на ринку : Розпорядження Анти-монопольного комітету України від 5 берез. 2002 р. № 49-р.* — К., 2002. — [Електронний ресурс] // Верховна Рада України [сайт]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0317-02>.

Стаття надійшла до редакції 29.03.2012.

Привалова Е. Особенности конкуренции на рынке страхования жизни. Рассмотрены основные тенденции развития конкуренции на рынке страхования жизни Украины, исследованы особенности современного этапа. На основе анализа нормативно-правовой базы Украины и других стран в области оценки доминирующего (монопольного) положения на рынке предложен алгоритм оценки конкуренции в сегменте страхования жизни в Украине.

Ключевые слова: рынок страхования жизни, конкуренция, конкурентная среда, методика оценки конкурентной среды.

Pryvalova O. Peculiarities of the competition on the market of life insurance. In the article the main trends of the competitive environment development of life insurance market in Ukraine are described. Features of the present stage of development of competition in life insurance market in Ukraine are studied. Based on the analysis of the legal framework of Ukraine and other countries in the assessment of the dominant (monopolistic) position in the market, the algorithm for evaluation of competition at life insurance market of Ukraine has been worked out.

Key words: life insurance market, competition, competitive environment, assessment methodology of competitive environment.

УДК 159.9(477)

КОРОЛЬЧУК Микола, д-р психол. н., професор, завідувач кафедри психології КНТЕУ

**ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ
ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ В УКРАЇНІ**

Висвітлено актуальність, завдання, шляхи реалізації організаційної та економічної психології в навчальній, науковій, практичній діяльності психологів в Україні. Обґрунтовано необхідність розробки теоретико-методологічних концепцій і розширення науково-практичних досліджень у цих галузях науки за паспортом спеціальності та їх інтеграції до європейської науки і практики.

Ключові слова: організаційна психологія, економічна психологія, галузі психологічної науки, перспективний напрям, інтеграція.

З економічним, політичним і законодавчим розвитком нашої країни змінюються умови економічної взаємодії, ведення бізнесу, а отже підвищуються і вимоги до рівня професіоналізму членів організації, до її управлінської та виконавчої ланки, до керівників у цілому, набуває актуальності психологічне забезпечення фінансово-економічної, підприємницької та торговельної сфер діяльності.

У період соціально-економічних реформ відбуваються швидкі зміни в економічній сфері, а зміни економічної свідомості особистості потребують тривалої підготовки, часу і досвіду. Такі зміни суперечливі: з постійним зростанням економічної грамотності суб'єктів підприємницької, торговельної, фінансово-економічної діяльності часто поєднуються неадекватні варіанти організаційної та економічної поведінки, спровоковані інертністю, довірливістю, орієнтацією на швидкий і непідкріплений зусиллями успіх, на ризик без розрахунку; важливі зрушення в мотиваційно-вольовому блоці у бік активності поєднуються з надлишковою автономністю і відокремленістю від моральної свідомості, відповідальності. Однак, незважаючи на подібні негаразди перехідного періоду, організаційна та економічна свідомість

працівників підприємницької, торговельної, фінансово-економічної сфери здатна до еволюції, а досвід і формування професійно важливих якостей, професійна орієнтація та професійний психологічний відбір, супровід і повний комплекс психологічного забезпечення діяльності організації сприятиме ефективності й надійності як в управлінській, так і у виконавчій ланці [1–5].

Проблеми організаційної та економічної психології вивчають українські та російські науковці, зокрема А. Крилов, Г. Кабаченко, Г. Ложкін, С. Максименко, М. Корольчук, А. Мазаракі, Л. Кулаковська, Т. Кулаковський, В. Крайнюк, А. Бандурка, С. Бочарова, Л. Карамушка, Л. Орбан-Лембрик [1–10] та ін. Широкий спектр проблем, що зазначено у паспорті спеціальності 19.00.10, потребує подальшого системного дослідження, а названі вище галузі психологічної науки, безумовно, варті розвитку в Україні.

Особливо гостро постають теоретичні та практичні питання управління і ефективності економічної взаємодії суб'єктів господарювання. Актуальність цієї проблеми зумовлюється ще й гуманістичними підходами до розуміння особистості, що традиційно сформована, але в новій соціальній та економічній ситуації набуває іншого змісту.

Мистецтво бути керівником виявляється не тільки в ефективній організації, координації і спрямуванні роботи його підлеглих, а й в умінні делегувати їм повноваження і відповідальність, надавати права висловлювати й відстоювати особисту думку, погляди, зберігаючи при цьому за собою функцію контролю та відповідальність за кінцевий результат діяльності організації в цілому. Водночас, більшість вчених стверджують, що 80 % проблем, які виникають під час управлінської діяльності, пов'язано з людським фактором. Керівник, крім класичних функцій управління, має постійно виконувати функції кадрового менеджменту, інформаційну, мотиваційну, виховну, комунікативну. Успішність виконання управлінських функцій пов'язана з відповідними психологічними професійно важливими якостями керівника [1; 2; 5–8].

Мета статті – представити нові галузі психології як пріоритетний напрям розвитку психологічної науки та практики в Україні, на підставі аналізу літературних джерел визначити основні завдання організаційної та економічної психології, стан і перспективи їх розвитку в нашій країні.

Аналіз фахової літератури та досвід психологічного забезпечення різноманітних видів діяльності свідчить, що всебічне врахування психологічного змісту управлінської діяльності в організаціях (знання психологічних особливостей працівників, їх взаємодії, закономірностей формування, функціонування організації, сучасних методів психологічного забезпечення різних видів діяльності, уміння грамотно здійснювати добір діагностичного інструментарію для вивчення соціально-психологічних явищ і феноменів, впровадження професійного

психологічного відбору й атестації персоналу) сприятиме підвищенню рівня психологічної компетентності управлінської ланки і працівників організації та позитивно впливатиме на ефективність професійної діяльності організації. Нині, на думку більшості вчених, організаційну психологію можна визначити як самостійну галузь психологічної науки, яка вивчає психологічні закономірності діяльності та розвитку організацій [2–4; 9; 10].

До основних завдань організаційної психології, на думку згаданих вище науковців, належать:

- здійснення психологічного аналізу сутності організації (вивчення змісту та структури організації, особливостей діяльності різних типів організацій, основних етапів їх діяльності і психологічних закономірностей розвитку та ін.);
- вивчення психологічних основ управління організацією (визначення сутності управління організацією, психологічних особливостей діяльності менеджерів і управлінської команди організації та ін.);
- обґрунтування психологічних основ діяльності персоналу організації (добір персоналу, психологічне забезпечення успішної адаптації працівників в організації, досягнення їх ефективної професійної кар'єри та ін.);
- дослідження особливостей ефективної взаємодії працівників в організації (аналіз різних типів психологічного входження працівників в організацію, формування відданості працівників організації, вплив різних типів організаційної культури на ефективність діяльності організації та ін.);
- вивчення психологічних основ забезпечення професійного здоров'я працівників організації (аналіз причин виникнення професійного стресу в організації, попередження і подолання синдрому "професійного вигорання" працівників, забезпечення гармонійного поєднання професійного та приватного життя та ін.) тощо.

Поряд із організаційною психологією за паспортом спеціальності 19.00.10 прописано економічну психологію. Економічну науку можна розглядати, як науку про стосунки людей у контексті господарювання, фінансово-економічної, підприємницької, торговельної взаємодії, але, оскільки вона описує ці відносини прагматично, раціонально, мовою речей і цифр, виникла необхідність в її співдружності з психологією. Як результат інтеграції наукового знання на перетині політичної економії і окремих економічних наук, з одного боку, та соціальної психології, з іншого боку, виникла нова дисципліна – економічна психологія [2–4; 7–10]. Вчені, які працюють у галузі економічної психології, вважають, що її предметом є відображення господарських відносин у свідомості і поведінці людини. У рамках цієї дисципліни вивчаються ефекти і феномени економічної свідомості й поведінки, механізми та закономір-

ності економічної діяльності, алгоритми і моделі, що описують економічні переваги, вибір рішення та фактори, що впливають на досвід господарювання. За своїм статусом економічна психологія є суміжною науковою дисципліною (або міждисциплінарною галуззю знань), основу якої складають теоретичні положення, методи і результати досліджень, накопичені як у психологічній науці, так і в економіці [2–4; 7–10].

На думку провідних учених, уся сукупність методів, що використовуються в економічній психології, може бути розділена на *три групи*:

- методи, що традиційно використовуються у психологічних дослідженнях (спостереження, експеримент, анкетування, різні види опитувань та інтерв'ю, тестування, математико-статистичні методи обробки й об'єктивізації даних);
- економічні методи і методи, що використовуються в суміжних наукових напрямках (метод математичного моделювання, логіко-теоретичний аналіз, синтез, метод абстракції, історичний підхід);
- власне методи економічної психології, розроблені з урахуванням специфіки цієї наукової дисципліни (наприклад, економіко-психологічний експеримент, що проводиться за схемою традиційного економічного експерименту, але з психологічним оснащенням та психологічною інтерпретацією).

Основним завданням економічної психології є активізація резервів людського чинника в економіці, а саме: суттєве підвищення продуктивності праці та якості продукції за рахунок людського фактора; повне використання творчого потенціалу працівників організації; усвідомлене запровадження та суворе дотримання режиму ощадливості у використанні матеріальних, фінансових, енергетичних і трудових ресурсів. Для економічної психології головним є зв'язок економіки в цілому, господарського механізму, конкретних господарських рішень із думками, почуттями, волею, тобто із психологічною сутністю людини.

Проблематика економічної психології дуже багата і різноманітна. У західноєвропейській, американській науці, а нині і в українській, вона складається із трьох великих розділів, які зумовлені трьома типами економічної реальності, а саме:

ринок (насамперед, психологія споживача і психологія ведення домашнього господарства);

бізнес (поведінка і психологічні особливості підприємця, укладання угод, психологічне забезпечення ведення переговорів, психологічні особливості конкуренції, комерційної таємниці тощо);

відносини "суспільство – громадянин" (психологічні особливості впливів на психіку особистості, податків, прибутків, інфляцій, безробіття, вплив на психіку громадян заходів економічної політики).

У прикладній економічній психології також існують два головних напрями: консультування фірм і окремих клієнтів щодо конкретних проблем і навчання та підготовка керівників і фахівців у сфері економічної психології. Як самостійний напрям активно формується психологія бізнесу, у рамках якої психологи відпрацьовують методи і технології практичної роботи.

Таким чином, економічна психологія – це психологія господарюючого суб'єкта, яким може виступати одна людина, сім'я, організація, держава або нація. Об'єкт дослідження економічної психології може бути представлений на різних рівнях – мікро-, мезо- і макро-економічному. Однак у економічній психології відсутня концептуальна єдність – розрізненість методичних підходів, наукових трактувань психологічних механізмів впливу, взаємодії щодо економічної свідомості особи і їх інтерпретацій, щодо статусу, об'єкта, предмета, завдань науки. Нині необхідна розробка узагальненої теоретико-методологічної концепції економічної та організаційної психології із застосуванням системного підходу щодо дослідження психології господарюючого суб'єкта у фінансово-економічній, підприємницькій, торговельній сферах діяльності.

Потрібно зазначити, що економічна й організаційна психологія є новими сферами психологічної науки і практики в Україні, які почали активно розвиватися лише в останнє десятиліття. Важливу роль у її формуванні відіграє Лабораторія організаційної психології Інституту психології ім. Г. Костюка НАПН України та Українська Асоціація організаційних психологів і психологів праці і, зокрема, такі вчені, як С. Максименко, Л. Карамушка, Г. Ложкін, В. Спасенников, В. Комаровська.

Українська Асоціація організаційних психологів і психологів праці створена 20 вересня 2002 р. у Києві в Інституті психології ім. Г. Костюка НАПН України під час проведення лабораторією організаційної психології першої міжнародної науково-практичної конференції "Організаційна психологія: інноваційні підходи та технології". Асоціація має свої представництва у 19 областях України, які об'єднують понад 200 членів [9]. Метою її діяльності, як зазначає Л. Карамушка, є сприяння розвитку організаційної психології та психології праці в Україні, а основні завдання своєї діяльності члени Асоціації вбачають у консолідації та зближенні фахівців, які працюють у сфері академічної та практичної психології; формуванні ринку послуг у сфері організаційної психології та психології праці; сприянні професійному розвитку та професійній кар'єрі членів Асоціації; задоволенні і захисті професійних інтересів членів Асоціації; створенні умов для підвищення психологічної та організаційної культури менеджерів, персоналу та працівників організації; сприянні міжнародному співробітництву у сфері організаційної психології та психології праці шляхом участі членів Асоціації в міжнародних форумах (конгресах, семінарах, тренінгах, міжнародних проектах тощо).

Упродовж 2002–2011 рр. двома зазначеними вище структурними підрозділами за активної підтримки дирекції Інституту психології ім. Г. Костюка НАПН України та Президії НАПН України реалізовано низку заходів, які сприяють розвитку в Україні організаційної та економічної психології. У нашій країні організаційна психологія розвивається у тісному зв'язку з економічною, а психологія праці має самостійний і вже давно сформований напрям психологічних досліджень. У 2004 р. зареєстровано новий науково-прикладний журнал "Організаційна психологія. Економічна психологія", засновниками якого є Інститут психології ім. Г. Костюка АПН України та Українська Асоціація організаційних психологів і психологів праці.

На виконання наказу Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 23 грудня 2011 р. № 1514 щодо розширення наукових спеціальностей в аспірантурі вищих навчальних закладів при кафедрі психології КНТЕУ відкрито аспірантуру за спеціальністю 19.00.10 – організаційна психологія, економічна психологія (див. стор. 2 обкладинки).

Київський національний торговельно-економічний університет – вищий навчальний заклад освіти, акредитований за IV рівнем, один із провідних економічних вищих навчальних закладів України з підготовки кадрів для національного господарства, сучасний науководослідницький центр, який має визнання в освітньо-науковому просторі України та зарубіжжя. Освітній процес та наукову діяльність забезпечують 482 викладачі, у тому числі 61 доктор наук, професор та 281 кандидат наук, доцент. Серед них 9 академіків та членів-кореспондентів НАН України і державних галузевих академій наук, 32 штатних науково-педагогічних працівники мають державні почесні звання.

В університеті функціонує аспірантура з 15 наукових спеціальностей, у тому числі з наукової спеціальності 19.00.10 – організаційна психологія, економічна психологія. У 1994 р. створено докторантуру, в межах якої сьогодні проводиться підготовка висококваліфікованих наукових кадрів за 4 науковими спеціальностями в галузі технічних та економічних наук.

Наукові дослідження у сфері соціальних та політичних наук, економіки та менеджменту в університеті здійснюються на 11 кафедрах: психології, соціальних і філософських наук, менеджменту, маркетингу та реклами, торговельного підприємництва, інженерно-технічних дисциплін, статистики та економетрії, технології і організації ресторанного господарства, економіки підприємництва, економічної теорії та конкурентної політики, економічної кібернетики та інформаційних систем.

Пріоритетні напрями наукових досліджень університету розширюють можливості реалізації наукових пошуків за паспортом спеціальності 19.00.10 – організаційна психологія, економічна психологія, а саме:

- психологічне забезпечення професійної діяльності у фінансово-економічній, торговельній та підприємницькій сферах;

- професійна орієнтація та професійний відбір майбутніх фахівців у сфері організаційної, практичної психології, ресторанно-готельного і туристичного бізнесу, торговельного підприємництва, фінансів, банківської справи, економіки, менеджменту та права;
- психологія безпеки особистості;
- економічна безпека держави в умовах європейської інтеграції;
- психологічні закономірності запобігання та корекції стресових станів в управлінській діяльності;
- психолого-педагогічні і соціокультурні чинники становлення та розвитку надійності у професійній діяльності як особистісної якості;
- соціально-психологічні детермінанти управління конкурентоспроможністю, якістю та безпечністю послуг;
- організаційно-психологічні умови підвищення якості підготовки фахівців екологічного, інженерно-технічного спрямування;
- розвиток конкуренції та формування конкурентного середовища в умовах переходу до інноваційної моделі розвитку економіки;
- управління безпекою та якістю товарів, послуг;
- менеджмент інноваційної діяльності;
- менеджмент персоналу.

У 2011 р. колективом університету здійснювались наукові дослідження з 73 тем, у тому числі 16 – на замовлення Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, міської державної адміністрації, інших міністерств і відомств за грантовими угодами.

Значний потенціал має кафедра психології КНТЕУ. За результатами наукових досліджень за останні 5 років професорсько-викладацьким складом кафедри захищено одну докторську дисертацію і чотири кандидатських. Підготовлено і надруковано 3 монографії, 1 підручник, 7 навчальних посібників, які безпосередньо пов'язані з науковими дослідженнями у сфері організаційної та економічної психології. Нині здобувачами кафедри підготовлено до захисту чотири кандидатські дисертації за новим науковим напрямом.

Кафедра психології КНТЕУ удосконалює науково-методичне забезпечення багаторівневої підготовки на рівні бакалаврів, магістрів у галузі психології. Її фахівцями розроблено і впроваджено комплекс навчальних дисциплін із відповідними робочими програмами. Навчальним планом кафедри передбачено дисципліни за науковим напрямом 19.00.10 – організаційна психологія, економічна психологія, що викладаються на бакалаврському та магістерському рівнях підготовки практичних психологів.

На бакалаврському рівні викладаються дисципліни, які розширюють знання, уміння та навички з організаційної психології, а саме:

гуманітарної та соціально-економічної підготовки – "Етика бізнесу", "Основи економічної теорії", "Безпека життєдіяльності";

професійно-орієнтовані – "Міжособистісні комунікації", "Практична психологія", "Основи наукових досліджень", "Філософія особистості", "Психологія творчості та креативність у професійній діяльності", "Психологія праці та інженерна психологія", "Філософія психології", "Основи менеджменту", "Економічна психологія", "Психологічне забезпечення психічного здоров'я", "Етнопсихологія в підприємницькій діяльності", "Психологія управління", "Психологічне консультування", "Конфліктологія", "Психологічна служба та життєві кризи особистості", "Психофізіологія та професійний відбір";

за вибором студентів – "Психологія реклами", "Web-дизайн", "Психологія іміджу", "Психологія кар'єри", "Психологія ділового спілкування", "Психологія особистісного зростання", "Психологія лідерського потенціалу", "Психологія ефективного менеджера".

Дисципліни магістерського рівня дають змогу поглибити теоретико-методологічні та практичні знання, навички та уміння, які необхідні в практичній та науковій діяльності сучасного психолога. Усього за науковим напрямом 19.00.10 магістри вивчають 12 дисциплін, а саме:

гуманітарної та соціально-економічної підготовки – "Ділова іноземна мова", "Філософія управління", "Психологічні технології інноваційного менеджменту", "Методологія та організація наукових досліджень";

професійно-орієнтовані – "Цивільний захист", "Охорона праці", "Психологія педагогічної взаємодії"; "Інтелектуальна власність", "Педагогіка вищої школи", "Психологія вищої школи", "Психологія праці в екстремальних умовах", "Методика викладання у вищій школі", "Психологія мотивації", "Соціокультурний розвиток людства", "Психологія управління персоналом в організаціях", "Психологічні проблеми ефективності професійної діяльності", "Психологія бізнесу (торгівлі)", "Психологічні технології інноваційного менеджменту", "Психологія адаптації", "Психологія безпеки особистості";

за вибором студентів – "Основи сексології", "Антикризова психологія", "Пренатальна психологія", "Психогенетика".

Зазначені курси апробовано в КНТЕУ на кафедрі психології, аналогічні навчальні курси в певному обсязі викладаються і на факультеті менеджменту Центрального інституту післядипломної педагогічної освіти НАПН України, у Рівненському інституті післядипломної освіти, на факультетах психології та соціології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, у Ніжинському державному педагогічному університеті ім. М. Гоголя, Запорізькому державному університеті та ін.

В Україні проведено декілька науково-практичних конференцій і семінарів з актуальних психологічних проблем управління органі-

заціями: "Організаційна психологія: інноваційні підходи та технології" (Київ); "Психологічні основи ділових комунікацій в організаціях" (Сімферополь); "Управління конфліктами в організаціях" (Київ); "Синдром "професійного вигорання" та професійна кар'єра працівників освітніх організацій" (Кам'янець-Подільський) та ін.

Голова Асоціації організаційних психологів та психологів праці в Україні Л. Карамушка інформує щодо міжнародного співробітництва у рамках реалізації "Програми розвитку організаційної психології та економічної психології в Україні в контексті Європейської інтеграції" (2002–2012 рр.): "спільно з Європейською мережею з організаційної психології та психології праці (ENOP) підготовлено та проведено перший міжнародний семінар "Розвиток організаційної та економічної психології в Україні в контексті Європейської інтеграції" (травень 2004 р., м. Київ). У семінарі взяли участь члени Виконавчої дирекції мережі (провідні вчені з Німеччини, Франції, Іспанії) та 40 представників з України (викладачі університетів, працівники банківських структур, консалтингових агенцій, які займаються академічними та прикладними аспектами організаційної й економічної психології). Одним із основних завдань семінару був аналіз ідей "Європейського диплому з психології", спрямованого на розробку єдиного стандарту професійної діяльності психолога для фахівців цієї галузі, які працюють у країнах Європейського Союзу, і можливостей впровадження цих підходів у процес підготовки організаційних та економічних психологів в Україні. Визначено перспективні напрями міжнародного співробітництва в цьому контексті" [9].

Крім того, Асоціація сприяла участі молодих психологів з України у деяких заходах, організованих Європейською мережею з організаційної психології та психології праці (в школі "Інформаційні технології та проблеми психології праці й організаційної психології" (Париж, 2002); у дистанційному навчанні з психології праці та організаційної психології (Австрія, Угорщина, Словенія, Хорватія, 2002–2003 рр.) та ін. З метою створення в майбутньому більш сприятливих можливостей для міжнародних комунікацій розроблено "Англо-український міні-словник психологічних термінів: організаційна психологія та економічна психологія".

Також у рамках діяльності Асоціації у 2003–2004 рр. реалізовано міжнародний проект "Профілактика й подолання синдрому "професійного вигорання" і здійснення успішної кар'єри жінок та чоловіків у закладах середньої освіти" за підтримки Канадського агентства міжнародного розвитку, посольства Канади в Україні, Канадсько-українського гендерного фонду. За результатами виконання проекту проведено два міжнародні семінари, підготовлено чотири брошури та навчальний посібник "Синдром "професійного вигорання" і професійна кар'єра працівників освітніх організацій: гендерні аспекти".

Зазначені заходи сприяли активізації досліджень з організаційної та економічної психології в Україні. Подальший розвиток цієї сфери психології буде здійснюватися відповідно до основних ідей та положень, які знайшли відображення в "Програмі розвитку організаційної психології та економічної психології в Україні в контексті європейської інтеграції" (2002–2012 рр.) та її нових положень на 2013–2018 рр, що знаходяться у стадії розробки [9].

Таким чином, за результатами аналізу літератури та інших інформаційних джерел можна стверджувати, що організаційна й економічна психологія активно впроваджуються в систему підготовки практичних психологів у ВНЗ на бакалаврському та магістерському рівнях і в систему підготовки фахівців вищої кваліфікації. Водночас, широкий спектр наукових проблем і напрямів, які зазначено в паспорті спеціальності 19.00.10, ще не повністю реалізується в наукових дослідженнях. Виникає потреба у розробці теоретико-методологічних концепцій організаційної та економічної психології, нової програми розвитку цих галузей на найближчу та далеку перспективу, а також їх інтеграції в європейську науку і практику.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Психология* / под ред. А. А. Крылова. — М. : ПРОСПЕКТ, 1998. — 584 с.
2. *Кабаченко Т. С.* Психология управления : учеб. пособие / Т. С. Кабаченко. — М. : Рос. пед. агентство, 1997. — 324 с.
3. *Ложкін Г. В.* Економічна психологія : навч. посіб. / Г. В. Ложкін, В. В. Спасенніков, В. Л. Комаровська. — К. : ВД "Професіонал", 2004. — 304 с.
4. *Максименко С. Д.* Загальна психологія / С. Д. Максименко. — М. : Рефлбук ; К. : Ваютер, 1999. — 528 с.
5. *Корольчук М. С.* Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах / М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк. — К. : Ніка-Центр, 2009. — 580 с.
6. *Бандурка А. М.* Психология управления / А. М. Бандурка, С. П. Бочарова, Е. В. Землянская. — Х. : Фортуна-пресс, 1998. — 429 с.
7. *Підприємництво: психологічні, організаційні та економічні аспекти* : навч. посіб. / С. Д. Максименко, А. А. Мазаракі, Л. П. Кулаковська, Т. Ю. Кулаковський. — К. : Київ. нац. торг.-екон. у-т, 2012. — 720 с.
8. *Карамушка Л. М.* Психологія управління закладами середньої освіти / Л. М. Карамушка. — К. : Ніка-центр, 2000. — 426 с.
9. *Технології роботи організаційних психологів* / за наук. ред. Л. М. Карамушки. — К. : Фірма "ІНКОС", 2005. — 366 с.
10. *Орбан-Лембрик Л. Е.* Основи психології управління : монографія / Л. Е. Орбан-Лембрик. — Івано-Франківськ : Плай, 2002. — 426 с.

Стаття надійшла до редакції 20.01.2012.

Корольчук Н. Перспективи розвитку організаційної та економічної психології в Україні. Представлена актуальність, задачі, пути реалізації організаційної та економічної психології в учебній, науковій, практичній

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ

деятельности психологов в Украине. Обоснована необходимость разработки теоретико-методологических концепций и расширения научно-практических исследований в этих отраслях науки согласно паспорта специальности и их интеграции в европейскую науку и практику.

Ключевые слова: организационная психология, экономическая психология, области психологической науки, перспективное направление, интеграция.

Korolchuk N. Prospects of development of organizational and economic psychology in Ukraine. *The paper presents the urgency, task and ways of realization of organizational and economic psychology in educational, scientific and practice activities of psychologists in Ukraine. The need to develop theoretical and methodological concepts and expand scientific and practical research in these fields of science under the passport of the specialty and their integration into European science and practice has been grounded.*

Key words: organizational psychology, economic psychology, the field of psychology, perspective direction, integration.

РЖЕВСЬКИЙ Геннадій, к. психол. н., доцент кафедри психології
КНТЕУ

ПСИХОЛОГІЧНА ГОТОВНІСТЬ МАГІСТРІВ ДО ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Розкрито рівневу характеристику сформованості психологічної готовності студентів вищого навчального закладу до педагогічної діяльності. Проаналізовано рівень самооцінки готовності магістрів. Виявлено типові причини недоліків у підготовці магістрів до педагогічної діяльності. Науково обґрунтовано деякі шляхи вдосконалення цієї підготовки. Проаналізовано рівні сформованості психологічної готовності магістрів до педагогічної діяльності.

Ключові слова: рівнева характеристика, психологічна готовність, педагогічна діяльність, самооцінка, фахова готовність, структура феномену професійної готовності, мотиваційний компонент, змістово-процесуальний компонент, рефлексивний компонент.

Для розв'язання якісно нових завдань шкільної освіти України взагалі та вищої школи зокрема необхідна нова генерація вчительських і викладацьких кадрів, основними рисами яких є творче ставлення до

праці, спроможність "працювати в умовах вибору педагогічної позиції, технології, змісту, форм навчання тощо". Основою творчої активності особистості є інтелектуальна ініціатива [1; 2], а саме: здатність виділяти невідоме у проблемній ситуації і активно його досліджувати, вміння самостійної постановки проблеми, а також високорозвинені мисленнєві операції (аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення, встановлення причинно-наслідкових зв'язків), вміння логічно і стисло викладати матеріал. Наявність цих умінь також є необхідною передумовою гнучкості мислення, творчого підходу до викладання, що разом із особистісними якостями та широким знанням предмета забезпечує готовність до творчості загалом. Компонентно-структурний аналіз феномена "фахова готовність майбутніх викладачів" дозволив з'ясувати його критерії, показники та їхні ознаки.

Підготовка магістра як майбутнього викладача до професійної діяльності є складною дефініцією, яка стала об'єктом багатьох наукових досліджень у філософії, психології, педагогіці. Потрібно відзначити фундаментальні дослідження Н. Кузьміної [3], О. Щербакова [4], присвячені проблемам підготовки майбутнього викладача до професійної діяльності. Питання загальнопедагогічної підготовки знайшли висвітлення у працях сучасних педагогів: О. Абдуліної [5], Ю. Карпова [6], Н. Тализіної [7], а також психологів С. Максименко [8] та ін. Особливості професійної підготовки викладача початкової школи розкриті у дослідженнях А. Алексюка [9], І. Зязюна [10] та ін. Однак педагогічна підготовка потребує подальшого детального обґрунтування і аналізу, оскільки окремі її аспекти залишаються недостатньо вивченими. Теоретичні засади дослідження становлять наукові доробки щодо структури педагогічної діяльності та специфіки професійної праці викладача (О. Абдуліна [5], О. Виговська [11], Ю. Карпов [6] та ін.); результати наукових досліджень, що присвячені загальним питанням готовності особистості до професійної діяльності (Б. Теплов [12], Д. Узнадзе [13], В. Ягупов [14]).

Мета і завдання дослідження – вивчити рівень самооцінки готовності магістрів до педагогічної діяльності; виявити типові причини недоліків у підготовці студентів магістратури; науково обґрунтувати деякі шляхи вдосконалення означеної підготовки; проаналізувати рівні сформованості психологічної готовності магістрів до педагогічної діяльності.

У ході дослідження передбачалося застосування певного інструментарію для визначення: спрямованості мотивів, інтересів, установок; значення індексу задоволеності професією; постійності і наполегливості у самостійному здобутті знань; регулярності коригуючої діяльності у процесі самовдосконалення; готовності до використання в роботі прогресивних педагогічних технологій. Це має допомогти встановити залежність між процесом навчання із застосуванням системи

критеріально-орієнтованих тестів і станом фахової готовності майбутніх викладачів.

Існують різні підходи до визначення поняття "готовність". Зокрема, у словнику із психології готовність визначається як "стан підготовленості, в якому організм налаштований на дію чи реакцію" (цитується за [3; 4–6]). Структура готовності до навчання містить ті ж компоненти, що і готовність до педагогічної діяльності взагалі, однак має специфічні особливості, обумовлені характером діяльності у цих умовах.

Досліджуючи стан готовності магістрів до навчання, було розглянуто таку готовність, як окремий випадок (або частину готовності) до професійно-педагогічної діяльності. Відповідно до досліджень Л. Кравченко [15], В. Ягупова [14] та ін., а також теорії С. Рубінштейна [16] про особистість як єдність спонукального і виконавчого, поняття "готовність до педагогічної діяльності" визначено як складне особистісне утворення. Умовно в його структурі виокремлено три взаємопов'язані компоненти:

мотиваційний – який виражає свідоме ставлення магістра до технологій навчання і їх ролі у розв'язанні актуальних проблем сучасного навчання, а також бажання майбутнього викладача використовувати у своїй пізнавальній діяльності сучасні педагогічні технології та методики;

когнітивний – наявність у майбутнього викладача знань про суть і специфіку навчання, про можливості використання сучасних педагогічних технологій у діяльності, про методи роботи в сучасному педагогічному середовищі, а також певний рівень розвитку пізнавальних сил і практичної підготовки;

операційний – сукупність систематизованих умінь і навичок для застосування педагогічних технологій, нових інформаційних технологій для забезпечення найбільшої ефективності своєї самостійної навчально-пізнавальної діяльності.

Дослідження ґрунтувалося на теоретичних засадах структури феномена професійної готовності викладача вищого навчального закладу, що представлена системою взаємопов'язаних, взаємозалежних і взаємообумовлених компонентів – мотиваційного, змістово-процесуального та рефлексивного.

Критерій розумівся як ознака, на підставі якої здійснюється оцінка, визначення або класифікація певного стану розвитку особистості та спеціально організованих навчання і виховання. Тобто критерій – це суттєва ознака, на підставі якої розрізняється рівень розвитку особистості магістра залежно від змісту педагогічного впливу. Процес формування фахової готовності майбутніх викладачів ВНЗ розглядався як складна система, тому критеріями визначено як ті, що віддзеркалюють певний стан розвитку, так і ті, що діагностують

результат педагогічного впливу на особистість. Критерій не може бути єдиним, бо не існує такої основи, яка б водночас охоплювала внутрішні й зовнішні прояви багатоструктурного утворення, яким є готовність до діяльності з її специфічними особливостями. Жоден із критеріїв не є валідним для виміру кількох явищ або елементів системи. Логічно було констатувати ступінь прояву тієї чи іншої критеріальної характеристики. Тому рівневі критеріальні характеристики компонентів охоплювали щонайменше дві сторони процесу формування готовності – розвиток якостей, знань, умінь, навичок, спрямованих на формування особистості майбутнього викладача як професіонала, і процесуально-дійову – якості, знання, уміння та навички педагога, спрямовані на забезпечення навчально-виховного процесу студентів.

Вивчення сутності та змісту фахової готовності студента магістратури дозволило встановити низку критеріїв:

мотиваційний компонент – наявність професійно значущих установок на подальшу педагогічну діяльність, усвідомлення її цінностей; ставлення до здійснення педагогічної (викладацької) діяльності;

змістово-процесуальний компонент – загальноінтелектуальний рівень розвитку особистості; сформованість загальнонавчальних умінь і навичок; система загальнопедагогічних і фаховозначимих знань й умінь їх застосовувати;

рефлексивний компонент – чітко виражена потреба у самоосвіті, сформованість умінь і навичок самостійної роботи; схильність до використання у роботі прогресивних педагогічних технологій викладання та контролю якості знань студентів; наявність адекватної самооцінки, самоконтролю, стабільність коригуючої діяльності для усунення недоліків фахової підготовки.

Мотиваційний компонент готовності визначає професійно-педагогічну спрямованість особистості й утворює основу для реалізації інших її структурних компонентів. Його зміст відбиває: наявність потреби у прояві своєї особистості у професії викладача, глибоку усвідомленість суспільної значущості обраної професії та бажання досягти результативності, інтерес до діяльності саме викладача ВНЗ.

Важливими аспектами мотиваційного компонента виступають: інтерес до професії, задоволеність своїм вибором, установки на оволодіння професією (орієнтація на роботу в системі народної освіти, установка на науково-дослідницьку роботу, установка на суспільно корисну та організаційно-управлінську діяльність; орієнтація на себе як на особистість та невизначена орієнтація).

У роботах О. Абдулліної [5] та Н. Кузьміної [3] переконливо доведена залежність успішності засвоєння знань та формування вмінь від рівня особистісної мотивації: чим вище рівень мотивів, тим ефективніше оволодіння професійними знаннями й уміннями. Особистісні

мотиви характеризуються відношеннями, а також інтересом до діяльності. Якщо людина має позитивне ставлення та інтерес до якоїсь діяльності, то ця робота стає для неї необхідною і органічно вписується в життя особистості.

Для проведення дослідження необхідно було визначити критерій сформованості мотиваційного компонента готовності, який відповідав би вимогам: об'єктивності, тобто давав би змогу визначити ставлення майбутніх викладачів до роботи однозначно; вибірковості – спрямований на оцінку мотиваційного компонента без оцінки інших; нейтральності по відношенню до досліджуваної системи – незалежності від методів навчання.

В. Борисов [17], спираючись на висновки О. Абдулліної [5] та Н. Кузьміної [3], пропонує оцінювати мотиваційний компонент за такою ознакою, як відношення до здійснення педагогічної діяльності, і наводить такі показники: байдуже (інтерес стимулюється зовні); пасивно-позитивне відношення (мотиви пов'язані з усуненням труднощів у роботі); активно-дійове.

Отже, критеріями сформованості мотиваційного компонента можуть виступати орієнтація на педагогічну діяльність та ставлення до здійснення діяльності.

Змістово-процесуальний компонент відбиває: загальноінтелектуальний рівень розвитку особистості; сформованість загальнонавчальних умінь і навичок; систему загальнопедагогічних і фахових знань й умінь їх застосовувати у практиці викладання дисциплін студентам ВНЗ.

Аналіз психолого-педагогічної літератури [18–22] дозволяє одним із найважливіших критеріїв змістово-процесуального компонента вважати високий рівень загальноінтелектуального розвитку особистості майбутнього викладача. Так, дослідники психологічної сторони забезпечення навчального процесу (В. Давидов [23], П. Гальперін [24], О. Кабанова-Меллер [25], Ю. Карпов [6], С. Рубінштейн [16], Н. Талізіна [7] та ін.) відзначають особливу роль операції узагальнення у розвитку мислення, формування розумових дій та свідомості особистості. Узагальнення є провідним компонентом інтелекту, який інтегрує у собі всі інші розумові дії: аналіз, синтез, порівняння, зіставлення, класифікацію, систематизацію та ін. Саме рівень розвитку узагальнення характеризує інтелект індивідуума, його спроможність виконувати пізнавальні дії.

Отже, рівень розвитку узагальнення може виступати показником загальноінтелектуального розвитку особистості в силу того, що саме ця розумова операція є провідним компонентом інтелекту, його здатності до пізнавальної діяльності, що підтверджено дослідженнями вчених [7].

Сформованість загальнонавчальних умінь і навичок студентів у педагогічних дослідженнях класифікують таким чином:

- навчально-організаційні: вміння ставити завдання, раціонально планувати діяльність при їх вирішенні, вміти створювати умови для успішного розв'язання цих задач;
- навчально-інформаційні: вміння здійснювати бібліографічний пошук, працювати з книгою, довідником, проводити спостереження;
- навчально-інтелектуальні: вміння вмотивувати свою діяльність, уважно сприймати інформацію і раціонально її запам'ятовувати, осмислювати матеріал, виділяти в ньому головне, самостійно виконувати вправи, розв'язувати проблеми і пізнавальні задачі, здійснювати контроль навчальної діяльності [7].

Наявність сформованих загальнонавчальних умінь і навичок є підґрунтям удосконалення загальнопедагогічних і фахових знань та умінь: організувати цілеспрямовану роботу з оволодіння студентами зазначеними вище вміннями та навичками може лише педагог, який сам уміє вчитися.

На основі наукового доробку О. Щербакова [4] щодо структури підготовки педагога та О. Абдуллої [5] про структуру знань і умінь як критерій змістово-процесуального компонента визначено наявність стійких практичних умінь і навичок, необхідних магістрам технічних і педагогічних університетів при викладанні фахових предметів.

Схематично змістовно-процесуальний компонент може бути розділено на чотири блоки-підсистеми за фаховими знаннями і навичками, важливими для майбутніх викладачів ВНЗ:

інформаційна підсистема – глибоке і вільне володіння навчальним матеріалом, міцні знання теорії навчання і виховання, володіння методами і прийомами усного викладу, активізації уваги студентів;

розвивальна підсистема – формування знань, умінь і навичок студентів, активізація їх пізнавальної діяльності, підвищення ефективності самостійної навчальної діяльності;

конструктивна підсистема – конструювання, моделювання, прогнозування власної педагогічної діяльності, планування навчальної діяльності студентів, аналіз педагогічних ситуацій;

дослідницька підсистема – планування і проведення науково-дослідницької роботи, розробка навчальних планів, програм тощо.

Усі блоки знань та умінь викладача ВНЗ нерозривно пов'язані між собою і складають основу його професійної діяльності.

До *рефлексивного компонента* готовності майбутнього викладача ВНЗ віднесено комплекс умінь і навичок, спрямованих на самовдосконалення та забезпечення творчого характеру процесу викладання фахових дисциплін.

Науковці психолого-педагогічного напрямку тлумачать термін "рефлексія" як осмислення індивідом соціальних реалій у процесі соціалізації та на основі життєвого досвіду, а також механізму самопізнання внутрішніх станів [26]. Отже, дефініція "рефлексивний компонент фахової готовності викладача ВНЗ" найбільш повно виражає зміст діяльності педагога, спрямованої на самовдосконалення, саморозвиток.

Критеріями сформованості рефлексивного компонента можуть виступати: потреба у самоосвіті, наявність умінь і навичок самоосвітньої роботи; схильність до використання в роботі прогресивних технологій; адекватна самооцінка, самоконтроль, коригуюча діяльність.

Вчителю (викладачу) з огляду на своєрідність професії, необхідно постійно розв'язувати різноманітні педагогічні завдання, що неможливо без використання новітніх досягнень психолого-педагогічної науки. Ситуація ускладнюється у зв'язку з інтенсивними темпами їх старіння та нагальною потребою постійного оновлення. А. Алексюк до головних ускладнень, які виникають у підготовці кваліфікованих працівників, відносить швидко зростаючий обсяг знань із кожної наукової дисципліни, взаємопроникнення наук, старіння набутих раніше знань. Ці тенденції зумовлюють той факт, що обсяг знань, необхідних для засвоєння сучасним спеціалістом, стає практично безмежним. Забезпечити студента таким обсягом, звичайно, неможливо: "Безглуздо розраховувати, що за час роботи у вузі ми "вклали" в студента ту максимальну кількість знань, яких йому буде достатньо для застосування на практиці після закінчення вузу" [9, с. 133]. І, звичайно ж, їх недостатньо для викладацької діяльності.

Таким чином, завдання викладача – розвинути та сформувані системний підхід до самостійного засвоєння різноманітних дисциплін.

Специфічною рисою самоосвіти, на відміну від інших організаційних форм навчання, є те, що вона базується на власній ініціативі викладача, до того ж зумовлена рівнем повсякденної актуалізації потреб університетської практики. Самостійна робота є основою підвищення фахового рівня майбутніх викладачів, формує відповідну мотивацію та навички самоосвіти. Уміння й навички самостійної роботи є водночас і однією з основних передумов ефективності процесу засвоєння предметних знань. Отже, навчальний процес у магістратурі має бути спрямованим зокрема на відпрацювання навички самостійної роботи з науковою періодикою, написання доповідей, рефератів, самостійного розв'язання пізнавальних задач. Про сформованість означеної якості можна судити з характеру самостійної діяльності студентів, розглядаючи творчий, творчо-репродуктивний, репродуктивно-творчий та репродуктивний рівні її прояву.

Якість реалізованої самоосвіти оцінюється через самодіагностичну операцію, важливим вираженням якої є самооцінка. Самоконтроль – один із головних чинників, що обумовлює рішення про по-

дальші дії, спрямовані на досягнення цілей освіти. Самоконтроль і самоаналіз має охоплювати всі етапи діяльності у період навчання та педагогічної практики. Узгодження цих видів контролю з об'єктивними дозволяє своєчасно знайти недоліки у пошукових і реалізуючих операціях. Тому формування вмінь і навичок магістрантів правильно оцінювати результати своїх дій сприяє підвищенню ефективності самоосвіти, адекватна ж самооцінка є однією з ознак їхньої професійної зрілості. Самоконтроль та самооцінка є основними джерелами самокоригування освіти. Корируюча діяльність майбутнього викладача розглядається насамперед як діяльність з усунення недоліків власної підготовки, а також як вміння виявляти та ліквідувати неуспішність студентів. Для повноцінного ж коригування знань і вмінь студентів, викладачеві, крім глибокого знання навчального матеріалу та методики його викладання, необхідне сформоване вміння самокоригування. Отже, забезпечення зворотного зв'язку в управлінні процесом підготовки магістрантів до педагогічної діяльності здійснюється через аналіз результатів, самоконтроль, корируючу діяльність.

Тенденції розвитку педагогічної науки та всього суспільства визначають певні особливості сучасної освіти, без урахування яких керувати навчально-виховним процесом стає неможливо. Однією з таких особливостей є інформатизація освіти. Хрестоматійною стала цифра: кожні 10–15 років відбувається подвоєння загального обсягу інформації. Науковці стверджують: щорічно у світі видається близько 7 млрд сторінок друкованого тексту. Тому дедалі актуальнішим стає питання щодо якісного навчання людей за умов інформаційної надмірності.

Наступною особливістю освітнього процесу є необхідність його індивідуалізації, позитивний вплив якої на процес засвоєння знань, активізації пізнавальної діяльності студентів, самостійності їх мислення, а також якість, рівень набутих знань, умінь і навичок доведено науково. До того ж цей процес потребує об'єктивного, систематичного контролю. Як свідчать дослідження [27–30], новітні технології викладання та перевірки знань студентів – рейтингова та блочно-модульна системи, тестування є альтернативою класичній системі викладання. Прогресивні технології, на думку вчених, виступають істотним чинником стимулювання пізнавальної активності студентів. Наприклад, рейтингова система сприяє індивідуалізації та диференціації навчання. Досвід її запровадження, зокрема у США та інших країнах світу, свідчить, що у процесі її реалізації необхідно дотримуватися певних умов, а саме: надання можливості студентам створювати власні навчальні плани, їх варіативність, зменшення кількості студентів у групі для семінарських занять, зміна статусу іспиту та методики його проведення тощо. У силу певних причин створити такі умови у вітчизняній системі вищої школи поки що важко. Приклади впровадження рейтингової системи носять досить своєрідний характер, однак

дані досліджень свідчать про високу ефективність цієї технології [31]. Реалізації рейтингової системи контролю знань також сприяє тестування студентів.

У той час, коли традиційна, орієнтована на передачу готового обсягу знань, репродуктивна система навчання доводить свою нездатність до формування творчих, ерудованих, активних особистостей, масовим явищем серед учителів, викладачів є нездатність застосування прогресивних засобів і методів навчання: кожен четвертий або ні за яких умов не буде змінювати своїх прийомів роботи, або чекає на це прямої вказівки керівництва. Тому важливим завданням вищої школи, і особливо вищої економічної школи, є не тільки ознайомлення магістрантів із наявними прогресивними технологіями навчання, а й формування вмінь і навичок побудови власної діяльності із застосуванням прогресивних педагогічних технологій.

Вивчення самооцінки експериментальної групи студентів-магістрів щодо готовності до застосування прогресивних технологій у навчальному процесі свідчать, що готові використовувати у роботі рейтингову систему 20 %; блочно-модульну – 20 %; тестування – 80 %. Низький показник готовності до застосування рейтингової та блочно-модульної систем пов'язаний як із недостатньою обізнаністю магістрантів з цими технологіями, так і з досить високим рівнем складності їх застосування. Навпаки, високий процент самооцінки готовності до застосування тестової системи пояснюється достатньою інформованістю про специфіку технології, наявністю позитивного практичного досвіду її застосування, а також значною кількістю методичних розробок. Тим актуальнішим стає завдання оволодіння студентами магістратури цією технологією. Одним із найбільш дієвих засобів є система критеріально-орієнтованих тестів.

Отже, суттєве поліпшення навчального процесу в сучасній вищій школі неможливе без перегляду методики викладання та контролю знань на базі найновіших досягнень педагогічної та психологічної наук, що вмотивовує необхідність введення до рефлексивного компонента готовності магістра такого критерію, як застосування у самостійній практичній діяльності прогресивних технологій викладання та контролю знань студентів.

За аналогією з попередніми складниками готовності виокремлено також чотири рівні прояву показників рефлексивного компонента.

Дослідження змін у рефлексивному компоненті велось у процесі навчання, головним же чином зосереджувалося на педагогічних спостереженнях за діяльністю студентів-практикантів (застосовувалися також інші методи і прийоми, зокрема, порівняння, інтерв'ювання).

Отже, готовність магістранта КНТЕУ до педагогічної діяльності розглядалася як складова загальної готовності; її структура визначалася як така, що складається з мотиваційного, змістово-процесуаль-

ного та рефлексивного компонентів; виділялися критерії її сформованості. Не розглядалися вміння та навички студентів щодо організації ними виховної роботи.

Доцільно розрізняти чотири рівні прояву сформованості досліджуваної готовності.

Високий рівень сформованості професійної готовності до педагогічної діяльності відзначався в магістранта, якому притаманне активно-дійове ставлення до здійснюваної навчальної діяльності, орієнтація на подальшу працю у сфері освіти; високий загальноінтелектуальний рівень розвитку особистості; сформовані загальнонавчальні вміння та навички; майбутній викладач у повному обсязі оволодів програмним матеріалом із загальнопедагогічних і фахових дисциплін, його знання носять усвідомлений характер і відзначаються професійною спрямованістю. Магістрант характеризується вільним володінням понятійним апаратом при викладанні предмету, технічними навичками та прийомами: вмінням виділяти основні моменти заняття, застосовувати прийоми активізації пізнавальної діяльності студентів (порівняння, зіставлення, стимулювання, демонстрація наочності тощо). У нього діагностується високий рівень сформованості навичок самостійної роботи, що надає його самоосвітній діяльності творчого характеру. Він вміє контролювати свої дії за традиційних і нетрадиційних обставин, адекватно оцінює рівень власної підготовленості до виконання професійних обов'язків; регулярно використовує в роботі прогресивні педагогічні технології.

Рівень вище середнього професійно-особистісної готовності магістранта, майбутнього викладача вищого навчального закладу забезпечувався активно-дійовим ставленням до здійснення педагогічної діяльності, орієнтацією на педагогічну роботу за предметом спеціалізації. Магістрант відзначається середнім або високим рівнем загальноінтелектуального розвитку, сформованістю вмінь і навичок навчальної роботи, знанням усіх аспектів навчальної програми, високим рівнем усвідомленості знань та їх професійною спрямованістю. При цьому допускалися недоліки у формулюваннях, похибки у правильності мовлення. Самоосвітня діяльність носить виражений творчий або творчо-репродуктивний характер. Самооцінка рівня професійної готовності адекватна або дещо занижена. Магістрант вміє контролювати себе за традиційних і нетрадиційних обставин, регулярно усуває недоліки навчальної та професійної підготовленості; усвідомлює необхідність використання у роботі нових педагогічних технологій та використовує їх час від часу. Важливою умовою для віднесення студента магістратури до рівня вище середнього є наявність у нього бажання досягти вищого професіоналізму, усвідомлення недоліків своєї підготовки.

Середній рівень прояву готовності до педагогічної діяльності забезпечувався загальнонавчальною орієнтацією, пасивно-позитивним

ставленням до навчальної діяльності. Майбутній викладач засвоїв програмний матеріал із педагогічних і фахових дисциплін у цілому, орієнтується в усіх основних питаннях, володіє більшістю вмінь, які недостатньо систематизовані. Загальноінтелектуальний рівень невисокий, загальнонавчальні вміння сформовані на середньому рівні. Епізодичне включення у власну викладацьку роботу зумовлене зазвичай невмінням розподіляти час, відсутністю належної реакції на поведінку групи та окремого студента, володінням на рівні обізнаності методами стимулювання пізнавальної активності. Самостійна діяльність носить репродуктивно-творчий характер, коригуюча діяльність присутня епізодично, в основному проявляючись під час сесії. Такий магістрант має завищений рівень оцінки власної підготовленості. Прогресивні технології навчання та контролю якості знань застосовуються, як правило, на рівні обізнаності.

Низький (недостатній) рівень сформованості професійної готовності виявився у магістрантів із байдужим ставленням до здійснення діяльності, невизначеною настановою на оволодіння професією, з низьким рівнем загальноінтелектуального розвитку та загальнонавчальних умінь, відсутністю певної системи знань. Магістрант справляється лише із завданнями репродуктивного типу, в основному діє за підказкою, інтуїтивно, часто не може пояснити, на що спрямовані започатковані дії. Самостійна діяльність носить репродуктивний характер, потреба в самоосвіті відсутня, самооцінка завищена або невизначена. Він не вміє контролювати свої дії ні за традиційних, ні за нетрадиційних обставин; недоліки педагогічної та предметної підготовки не усвідомлюються і не виправляються навіть після зауважень з боку керівників. Майбутній викладач не використовує, а часто не орієнтується в таких педагогічних технологіях, як рейтингова система, тестування, блочно-модульне викладання матеріалу.

Таким чином, низький (недостатній) рівень готовності характеризується наявністю компонентів, сформованих на елементарному рівні; середній рівень – компонентів, з яких два або три сформовані на середньому рівні; вищий за середній діагностується у магістрантів, в яких більшість компонентів сформовано на достатньому рівні, високий – на високому.

На початковому етапі дослідження було проведено діагностичне вивчення сформованості готовності магістрів до педагогічної діяльності. Респондентами виступили магістранти кафедр психології КНТЕУ та Національного університету оборони України (НУОУ), які мали різний педагогічний досвід, неоднакову фахову підготовку. Так, 60 % опитаних магістрів мали стаж педагогічної роботи не більше трьох років, у тому числі 40 % – більше трьох років.

Аналіз отриманих матеріалів дозволив конкретизувати розподіл за рівнями щодо прояву визначених показників (*таблиця*).

**Сформованість готовності магістрантів до педагогічної діяльності
(за даними констатуючого зрізу, %)**

Рівні готов- ності	Мотиваційний компонент			Рефлексивний компонент		
	спрямованість мотивів	спрямованість інтересів, установок	рівень задоволеності професією	постійність і наполегливість у самостійному здобутті знань	регулярність коригуючої діяльності	готовність до використання прогресивних педагогічних технологій
Високий	20	60	–	60	20	–
Вище середнього	40	40	20	40	40	40
Середній	20	–	40	–	40	20
Низький	20	–	40	–	–	40

Отже, проаналізувавши результати дослідження, можна зробити деякі узагальнення: сформованість мотиваційного компонента готовності магістрантів до педагогічної діяльності знаходиться в основному на рівні вище середнього. Порівняно невисокий відсоток респондентів, що задоволені професією, значною мірою зумовлений статусом педагога у суспільстві, загальною соціальною та фінансовою невдоволеністю освітян.

Дані таблиці свідчать про впевненість більшості магістрантів у тому, що самоосвіта посідає провідне місце у процесі їхнього професійного вдосконалення. Щодо самооцінки вираженості коригуючої діяльності в оволодінні складовими професії викладача, то 60 % респондентів зазначили, що така діяльність чітко виражена, постійно наявна, і лише 40 % проводять подібну роботу несистематично. Готовність до використання прогресивних педагогічних технологій у процесі викладання вузівських дисциплін на рівні вище середнього виявили 40 % респондентів. Така ситуація пов'язана з недостатністю роботи вищої педагогічної школи за цим напрямом: вища школа має ще незначні досягнення у залученні прогресивних технологій навчання до підготовки студентів, магістрантів.

Одержаний емпіричний матеріал дав підстави для внесення певних коректив у досліджувану модель.

Проведена експериментальна робота є підтвердженням тому, що використання критеріально орієнтованого тестування у процесі вивчення вузівських дисциплін, *по-перше*, допомагає студентам-магістрам оволодіти цією технологією для подальшого використання її у власній

педагогічній діяльності; *по-друге*, сприяє підвищенню рівня засвоєння навчального предмета.

Проблема формування готовності магістрантів до педагогічної діяльності не достатньо висвітлена у наукових розробках. У вчених відсутня єдина думка щодо структури готовності та критеріїв її сформованості.

У започаткованому дослідженні розглянуто фахову готовність магістрантів до педагогічної діяльності як цілісне стійке утворення, що є передумовою організації ефективного процесу викладання вузівських дисциплін і результатом професійно-педагогічної підготовки магістранта. Провідна роль у формуванні особистісно-професійної якості, що розглядається в дослідженні, належить вищій школі. Структуру професійної готовності студентів-магістрів до педагогічної діяльності відбиває взаємодія таких її компонентів, як мотиваційний, змістово-процесуальний та рефлексивний.

Вивчаючи проблеми формування професійної готовності магістрантів, науковці віддають перевагу системно-структурному підходу, за яким система формування професійної готовності є складовою частиною дидактичної системи вищого навчального закладу. Систему формування готовності магістрантів до педагогічної роботи ми розуміємо як комплекс взаємопов'язаних складових, що підпорядковує всі форми навчально-виховного процесу меті підготовки до педагогічної діяльності й забезпечує безперервний і послідовний вплив на особистість для набуття майбутніми викладачами наперед визначених знань, умінь, навичок, особистісних якостей для управління навчально-виховним процесом у студентів. Системоутворюючим фактором комплексного формування готовності є педагогічна спрямованість особистості викладача.

У контексті системного підходу виділяється кілька етапів формування готовності до самостійної педагогічної діяльності, для кожного з яких характерні специфічні цілі та завдання. З огляду на накопичені наукові розробки з проблеми, основне навантаження повинно припадати на навчання у магістратурі. Для забезпечення умов успішного протікання цього процесу (професійно-орієнтований характер навчання, його індивідуалізація і диференціація, врахування нерівномірності професійного становлення майбутніх викладачів та створення сприятливого психологічного клімату в системі відношень "викладач вищого навчального закладу – студент магістратури") логічним є включення критеріально-орієнтованого тестування у процес викладання психологічних дисциплін, професійної та практичної підготовки.

З метою здійснення компонентно-структурного аналізу професійної готовності майбутніх викладачів доцільно виділити саме такі критерії та показники кожного компонента:

мотиваційний компонент – ставлення особистості до здійснення педагогічної діяльності; усвідомлення цінностей професії викладача, спрямованість установок на її оволодіння;

змістово-процесуальний компонент – загальноінтелектуальний рівень розвитку особистості (сформованість мисленневих операцій, інтелектуальні здатності тощо); наявність системи загальнопедагогічних і спеціально-предметних знань, необхідних для викладання у вищій школі (їх обсяг, усвідомленість, професійна спрямованість); оволодіння комплексом загальнопедагогічних і спеціальних умінь, навичок, необхідних і достатніх для організації творчої самостійної практичної діяльності (якість дій, їх кореляція з теоретичними знаннями, характер самостійної практичної діяльності); готовність до науково-дослідницької роботи;

рефлексивний компонент – потреба у самоосвіті, наявність умінь і навичок самоосвітньої роботи (наполегливість у самостійному здобутті знань, характер самоосвітньої діяльності); самооцінка підготовленості, самоконтроль, коригуюча діяльність як узагальнююча всіх складників (адекватність самооцінки, традиційність обставин, за яких присутній самоконтроль, стабільність коригуючої діяльності); використання в роботі прогресивних педагогічних технологій викладання та знань студентів (регулярність використання).

Адекватність розробленої експериментальної моделі структури готовності магістранта університету до педагогічної діяльності підтверджують методологічні орієнтири дослідження, емпіричний матеріал та дані, здобуті в результаті діагностичного експерименту.

Представлена модель професійної готовності виступала основою для розробки системи критеріально-орієнтованих тестів із психологічних дисциплін. Загальними цілями вивчення психологічних дисциплін у магістратурі кафедри психології визначено:

по-перше, формування у магістрантів у процесі навчання системи провідних предметних знань, умінь, навичок, а також умінь оперувати цими знаннями, творчо використовувати їх при розв'язанні різноманітних пізнавальних, професійних і практичних життєвих задач (основна дидактична лінія навчання);

по-друге, розвиток особистості майбутнього викладача вищого навчального закладу, формування професійно значимих якостей, наукових переконань, позитивного ставлення до педагогічної професії, розвиток творчого мислення (основна виховна лінія);

по-третє, вдосконалення загальної культури мислення, формування навичок логічного, самостійного і творчого, професійно спрямованого мислення, сприяння розвитку тих розумових і пізнавальних умінь, якими викладач вищого навчального закладу повинен оперувати як професіонал, а саме: аналізувати, виділяти суттєве, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, знаходити різні способи виконання завдань, порівнювати їх між собою, виражати свої думки виважено і грамотно.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кічук Н. В. Формування творчої особистості викладача / Н. В. Кічук. — К. : Либідь. — 1991. — 96 с.
2. Орлов А. А. Профессиональное мышление учителя как ценность / А. А. Орлов // Педагогика. — М., 1995. — № 6. — С. 63–68.
3. Кузьмина Н. В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения / Нина Васильевна Кузьмина. — М. : Высш. шк., 1990. — 119 с.
4. Щербаков А. И. Формирование личности учителя советской школы в системе высшего педагогического образования : автореф. дис. на соискание науч. степени д-ра пед. наук А. И. Щербаков. — Л., 1968. — 35 с.
5. Абдуллина О. А. Общепедагогическая подготовка в системе высшего педагогического образования : для пед. спец. высш. учеб. заведений / О. А. Абдуллина. — 2-е изд. перераб. и доп. — М. : Просвещение, 1990. — 141 с.
6. Карпов Ю. В. Психодиагностика познавательного развития учащихся / Ю. В. Карпов, Н. Ф. Талызина. — М. : О-во "Знание" РСФСР, 1989. — 38 с.
7. Талызина Н. Ф. Управление процессом усвоения знаний / Н. Ф. Талызина. — М. : Изд-во Москов. ун-та, 1975. — 344 с.
8. Проблеми підготовки і підвищення кваліфікації практичних психологів у вищих навчальних закладах : мат. Всеукр. наук.-практ. конф., 16–17 трав. 2002 р. / за ред. С. Д. Максименка ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України, Укр. наук.-метод. центр практич. психології і соц. роботи АПН України, Терноп. експерим. ін-т пед. освіти. — К. : Ніка-Центр, 2002. — 130 с.
9. Алексюк А. М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія : підруч. для студ., асп. та мол. викладачів вищ. навч. закл. — К. : Либідь, 1998. — 560 с.
10. Зязюн И. А. Основы педагогического мастерства / И. А. Зязюн. — М. : Просвещение, 1989. — 302 с.
11. Виговська О. І. Творча педагогічна діяльність. В 2-х ч., ч. 2 / О. І. Виговська. — К. : НПУ, 1997. — 21 с.
12. Теплов Б. М. Способности и одаренность. Проблемы индивидуальных различий / Б. М. Теплов. — М., 1961. — С. 9–20.
13. Узнадзе Д. Н. Общая психология / Д. Н. Узнадзе. — СПб. : Смысл, 2004. — 417 с.
14. Ягупов В. В. Педагогіка : навч. посіб. / В. В. Ягупов. — К. : Либідь, 2002. — 560 с.
15. Кравченко Л. М. Наукові основи підготовки менеджерів освіти у системі неперервної педагогічної освіти : дис. д-ра пед. наук : спец. 13.00.04 / Кравченко Любов Миколаївна. — Полтава, 2009. — 401 с.
16. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. В 2-х т., т. 2 / С. Л. Рубинштейн. — М. : Педагогика, 1989. — 328 с.
17. Борисов В. В. Теоретичні проблеми підготовки до управлінської діяльності // Професійна освіта: педагогіка і психологія / Kształcenie zawo-

- dowe: pedagogika i psychologia. VIII ; за ред. Т. Левовицького, І. Вільш, І. Зязюна, Н. Ничкало-Ченстохова. — К. : Вид-во Академії ім. Яна Длугоша, 2006. — С. 225–240.
18. *Дурай-Новакова К. М.* Формирование профессиональной готовности студентов к педагогической деятельности : дис. на соискание науч. степени д-ра пед. наук / К. М. Дурай-Новакова. — М., 1983. — 353 с.
 19. *Дьяченко М. И.* Психологические проблемы готовности к деятельности / М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович. — Минск : Изд-во Беларус. ун-та, 1981. — 383 с.
 20. *Левчук З. С.* Формирование готовности к профессиональному творчеству у студентов педвуза : дис. на соискание науч. степени канд. пед. наук / З. С. Левчук. — Минск, 1992. — 178 с.
 21. *Орлов А. А.* Профессиональное мышление учителя как ценность / А. А. Орлов // Педагогика. — М., 1995. — № 6. — С. 63–68.
 22. *Психологическая диагностика* : учеб. пособие / под ред. К. М. Гуревича и Е. М. Борисовой. — М. : Изд-во УРАО, 1997. — 304 с.
 23. *Давыдов В. В.* Проблемы развивающего обучения: опыт теоретического и экспериментального психологического исследования / В. В. Давыдов. — М. : Педагогика, 1986. — 240 с.
 24. *Гальперин П. Я.* Психология как объективная наука. Избранные психологические труды / П. Я. Гальперин. — М. : Воронеж, 1998. — 480 с.
 25. *Кабанова-Меллер Е. Н.* Учебная деятельность и развивающее обучение. — М. : Знание, 1981. — 85 с.
 26. *Леонтьев Д. А.* Разработка методики дифференциальной диагностики рефлексивности / Д. А. Леонтьев, Е. М. Лаптева, Е. Н. Осин, А. Ж. Салихова // Рефлексивные процессы и управление : сб. мат. VII Междунар. симп., Москва, 15–16 окт. 2009 г. ; под ред. В. Е. Лепского. — М. : Когито-Центр, 2009. — С. 145–150.
 27. *Аванесов В. С.* Тесты в социологическом исследовании / В. С. Аванесов. — М. : Наука, 1982. — 199 с.
 28. *Булах І. Є.* Комп'ютерна діагностика навчальної успішності / І. Є. Булах. — К. : ЦМК МОЗ України, УДМУ, 1995. — 221 с.
 29. *Лузик Э. В.* Разработка и внедрение критериально-ориентированных тестов по учебным дисциплинам, формирующим общенаучную подготовку в вузе / Э. В. Лузик. — К., 1996. — 27 с.
 30. *Солдатенко М.* Самостійна пізнавальна діяльність у контексті Болонського процесу // Рідна школа. — 2005. — № 1. — С. 3–5.
 31. *Рябова В.* Інноваційний аналіз дидактичних версій модульного навчання // Рідна школа. — 2000. — № 1. — С. 65–67.

Стаття надійшла до редакції 20.01.2012.

Ржевский Г. *Психологическая готовность студентов к педагогической деятельности.* Раскрыта уровневая характеристика сформированности психологической готовности студентов высшего учебного заведения к педагогической деятельности. Проанализирован уровень самооценки готовности магистров. Обнаружены типичные причины недостатков в подготовке магистров к педагогической деятельности. Научно обоснованно некоторые пути совершенствования этой подготовки. Проанализированы уровни сформированности психологической готовности магистров к педагогической деятельности.

Ключевые слова: уровневая характеристика, психологическая готовность, педагогическая деятельность, самооценка, профессиональная готовность, структура феномена профессиональной готовности, мотивационный компонент, содержательно-процессуальный компонент, рефлексивный компонент.

Rzhevskiy G. Psychological readiness of students to pedagogical work. In the article level description of formation of psychological readiness of students of higher educational establishment to pedagogical work is shown. The level of self-appraisal of readiness of students-master's degrees is analysed. Typical reasons of failings in preparation of students-master's degrees to pedagogical activity have been found out. Some ways of perfection of the noted preparation have been scientifically grounded. The levels of formation of readiness to pedagogical activity have been analyzed.

Key words: level description, psychological readiness, pedagogical work, self-appraisal, professional readiness, structure of the phenomenon of professional readiness, motivational component, semantically judicial component, reflex component.

ЗАЗИМКО Оксана, к. психол. н., доцент кафедри психології КНТЕУ

ФОРМУВАННЯ ЖИТТЄВИХ ЦІННОСТЕЙ У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ: ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ

Відображено роль індивідуальних смислів, які розкривають суть абстрактних життєвих цінностей, у процесі зростання та самопроектування особистості. Розкрито особливості смислосчитуваної та смислотворчої діяльності на рівнях особистого й особистісного досвідів. Емпірично виявлено особистісні смисли життєвих цінностей сучасного юнацтва та визначено тенденцію орієнтації сучасної молоді на суб'єктивне теперішнє.

Ключові слова: життєві цінності, юнацький вік, життєвий досвід, особистісні смисли.

Зростання або самопроектування особистості здійснюється за її визначенням щодо життєвих цінностей. Система цінностей людини забезпечує єдність та стійкість її особистості. Надлишкова інерційність цієї системи виявляється як відсталість застарілих переконань, відгороджуючи особистість від сучасної мінливої дійсності. З іншого боку, надто гнучка, нестійка система цінностей призводить до знецінення загальноприйнятих норм поведінки. Саме тому охарактеризувати особистість та її майбутнє дозволяють не лише наявні в неї цінності, а й їх ієрархія та усвідомленість.

© Зазимко О., 2012

Різні історично-культурні умови та вікові особливості зростання людини відбиваються на життєвих цінностях особистості. Однак порівняльний аналіз основних життєвих цінностей, особливо вітальних, людей різних епох та різного віку не дає достовірних кардинальних відмінностей у характеристиках людей. Для більшості людей не втрачають цінності проблеми їхнього здоров'я, певного благополуччя, любові, відпочинку тощо. Кожна людина унікальна у порівнянні навіть з однолітками.

Отже, доцільно стверджувати, що власну особистість, як і сюжет життя, людина проектує, керуючись тими смислами, які вона вкладає в цінності свого життя. Саме індивідуальні смисли життєвих цінностей, які перебувають у певній ієрархії, характеризують кожен особистість як неповторну індивідуальність, визначаючи її суб'єктність.

Особистісні цінності досліджувалися багатьма науковцями [1–8]. Визначенню особливостей життєвих цінностей саме в юнацькому віці присвячені роботи О. Бобренко, О. Зотової, Д. Медведєва, В. Немировського, В. Сафіна, Т. Солодунової та ін. [9–17]. Однак у цих дослідженнях система цінностей розглядається як абстрактне смислове утворення без поправки на зміни в розумінні та інтерпретації сучасною молоддю власного життєвого досвіду.

Метою статті є визначення варіативності особистісних смислів сучасного юнацтва у порівнянні з усталеними протягом останніх 200 років тлумачень тих логосів, що символізують життєві цінності людини. Для дослідження щодо породження індивідуальних смислів були вибрані провідні життєві цінності, які на високому рівні емпіричної достовірності виокремлені Д. Медведєвим: здоров'я, любов, забезпечене життя, пізнання, розвиток, свобода, сімейне життя, творчість, життєва мудрість [12].

Проведене дослідження не заперечує того, що індивідуальність системи цінностей є результатом впливу соціокультурного середовища, в якому зростає особистість, та її вікового, психологічного тощо етапів розвитку. Існує багато емпіричних досліджень, які свідчать, що уявлення про взаємодію зі світом мають якісні кроскультурні розбіжності (Ч. Осгуд, 1955; М. Еріксон, 1995 та ін.) й вікові особливості. Саме взаємодія зі світом у цілому охоплює ціннісно-мотиваційні фактори, формує концепти ціннісної оцінки, які проявляються у взаємодії з іншими людьми та ставленні до себе.

Система ставлень до світу, людей і себе утворює у власному єднанні ядро особистості, що забезпечує ціннісну оцінку як в усвідомлюваній, так і в неусвідомлюваній спосіб. Усвідомлена позиція особливо міцна. Причому, чим вище у системі цінностей знаходиться смислове утворення, тим складніше відбувається його усвідомлення, оскільки дедалі ширшою і більш невизначеною стає сфера смислопороджень, все складнішими і більш опосередкованими зв'язки всередині особистості.

Фактором, що утворює систему цінностей, вважається обмеженість життя людини. Розуміння людиною свого життєвого ресурсу, визначення для себе пріоритетності лежить в основі побудови нею ієрархії мотивів, цілей та цінностей. Встановлено: чим менший ресурс людини (наприклад, екстремальна ситуація), тим жорсткіша її система цінностей, чіткіше виражена її ієрархічність і тим менша кількість її елементів.

Межі розвитку особистості, як зазначається в класичній психології, задаються не лише зовнішніми, а й внутрішніми обставинами. Щодо зовнішніх обставин, то тут враховується все середовище існування людини – як мікросередовище (сім'я, друзі, навчальні заклади та ін. соціальні об'єднання зі своїми правилами, звичаями, так званими "статутами"), так і макросередовище, яке описується історично-культурними умовами. Внутрішні обставини – це осмислення, структурування та привласнення людиною результатів її взаємодії з зовнішнім середовищем, на основі якого будується оціночна система щодо себе самої як внутрішнього іншого. Результати такого осмислення формують особистісний досвід людини та відслідковуються в особистісних концепціях, міфах, сценаріях та інших когнітивних структурах.

Н. Чепелева вважає, що межі ситуації (які власне і складають життя людини) задаються "лише самою людиною, яка може "викинути шматок" із потоку життя і помістити його в певну структуру, яка і буде рамкою, обмежуючою ситуацію від неструктурованого потоку життя" [18, с. 26]. Факти життя окремих особистостей (наприклад, геніїв, творчість яких переросла їхню епоху) доводять, що межі не лише ситуації, а й зростання особистості задаються лише самою людиною, ігноруючи факт середовища. Отже, середовище не є межею особистісного зростання, воно може лише частково обмежувати особистість, але не може задавати меж її зростання.

Частина життєвих ситуацій автоматично потрапляє до життєвого досвіду людини, не проходячи етап структурування та усвідомлення. Досвід є вмістилищем потаємного навіть для самої особистості. Багатоманітна ситуативність нашого життя не може бути повністю ідентифікована та відрефлексована особистістю. Певна її частина, яка не потрапляє в канву особистісного світосприймання, буде проігнорована життєвим досвідом, а інша – матиме місце на існування у спрощеному, спотвореному вигляді та проявиться в міфах, архетипах, установках, стереотипах людини.

Розглядаючи досвід людини, доцільно звернутися до його розуміння Н. Чепелевою. Вона виокремлює два рівні такого досвіду: особистий та особистісний. Особистий досвід людини складається її життєвими ситуаціями, характером поведінки людини в них, особливостями взаємодії з іншими людьми тощо. Цей рівень досвіду присвоюється людиною як би "автоматично", без переробки й осмислення.

Якщо ж цей досвід якимось способом структурується, осмислюється та інтерпретується, тобто інтегрується особистістю і перетворюється у структури її свідомості, він стає особистісним. Особистий досвід може бути як зовнішнім, так і внутрішнім. Особистісний досвід завжди є внутрішнім. Однак обидва виділені типи досвіду можуть діяти на свідомому і несвідомому рівнях [19].

Можна додати, що на рівні особистого досвіду породження смислів не відбувається, це переважно досвід значень. Але вже й на цьому рівні життєвий досвід збагачується смислами, не породженими особистістю, а смислами зчитаними з ситуацій, тобто на цьому рівні досвіду відбувається не смислопородження, а смислозчитування, смислопрочитування. На рівні ж особистісного досвіду людина створює смисли за допомогою різних дискурсивних практик, зокрема наративу та автонаративу.

Смислотворення як результат смислопороджувальної діяльності та смислопрочитування як репродуктивна когнітивна діяльність із засвоєння існуючих культурних смислів людства забезпечують розуміння та інтерпретацію власного життєвого досвіду, на основі чого особистістю породжуються нові й нові смисли, що у свою чергу збагачує її досвід, а іноді й переструктурує його. Якісні зміни в розумінні та інтерпретації людиною власного досвіду (переструктурування досвіду) ведуть до зростання її особистості. Зростання особистості може відбуватися доти, доки особистість є здатною до породження смислів, насамперед щодо власних життєвих цінностей.

Смисл – це значимість того чи іншого предмету, явища тощо, яка суб'єктивно сприймається людиною, ставлення людини до того чи іншого явища. Смислозчитування відбувається на основі усвідомлення значень як узагальненої форми відображення суспільно-історичного досвіду. Д. Леонтьєв говорить про особистісний смисл як суб'єктивне значення цього об'єктивного значення [20].

Свідомі смислові утворення, що носять максимально загальний характер, іменуються особистісними цінностями. Сповідування цих цінностей закріплює єдність і самототожність особистості на різних відрізках її життя, визначаючи її моральний дух. Абстрактність цінностей протиставляються смислам, які криють у собі цінності кожної конкретної особистості: "На противагу кожному конкретному єдиному в своєму роді і неповторному смислу ...цінності є абстрактними смисловими універсаліями" [21, с. 36].

Для з'ясування особливостей розуміння та інтерпретації власного досвіду особами юнацького віку, потрібно емпірично дослідити ті конкретні смисли, які криються в їх життєвих цінностях.

Дослідження проводилось упродовж 2010–2011 рр., у ньому взяли участь студенти Київського національного торговельно-економічного університету та слухачі курсів Інституту вищої кваліфікації

КНТЕУ віком від 18 до 25 років, загалом близько 200 респондентів. Виявлені смисли життєвих цінностей сучасного юнацтва зіставлялись із визначенням логосів, що позначають ці цінності (за різними тлумачними словниками).

За останні 200 років російська академічна лексикографія накопичила значний досвід у складанні тлумачних словників нормативного типу. Інтерпретації слів, що символізують зазначені життєві цінності юнацького віку, взято саме із таких джерел. Найстарішим словником у дослідженні є тлумачний словник В. Даля (оригінальна назва "Толковый словарь живаго Великорускаго языка"), основну роботу над яким було закінчено в 1866 р. Також у дослідженні використано тлумачні словники російської мови за редакцією Д. Ушакова (1934–1939), С. Ожегова (розробленого на основі словника Ушакова, 1949–1960), та найновіші словники за редакцією С. Кузнєцова (1998–2000), Т. Єфремової (2000). Скористалися також універсальним тлумачним словником української мови он-лайн у мережі (ТСУМО), проект якого базується на другому виданні Великого тлумачного словника сучасної української мови за редакцією В. Бусел (2005) [21–27].

Тлумачення "здоров'я" у словниках таке: словником Даля визначається як фізіологічний стан організму; за Ушаковим наводиться три трактування: перше відображає лише фізіологічний стан, друге – "внутрішню цілісність, незіпсованість, відсутність внутрішньої порчі", третє пов'язане з вживанням слова "здоров'я" як звертання до іншої особи з "добрим побажанням". Словник Ожегова вносить уточнення, більш близькі до сучасного розуміння. Визначаючи здоров'я як правильну, нормальну діяльність організму, редактор уточнює, що це повне фізичне та психічне благополуччя. Тобто в останньому визначенні враховується не лише фізіологічний та фізичний стан організму, а й їх поєднання з психічним станом. У словнику Єфремової поряд із наведеними трактуваннями з'являється визначення "здоров'я" у значенні духовного, соціального благополуччя.

Таким чином, словники яскраво відобразили зміни у значеннях слова "здоров'я" протягом останніх 200 років: спочатку – лише фізіологічний стан організму, далі починає вбирати в себе ще й психологічну рівновагу та соціальне й духовне благополуччя.

Сучасне юнацтво з усіх виділених значимих цінностей життя "здоров'я" тлумачить найбільш однозначно. Дві третини загальної вибірки визначили "здоров'я" як стан організму: одна (37.9 %) – як фізичний та фізіологічний стан, друга (39.7 %) – поєднання фізичного і психічного, духовного, морального. З останньої третини загальної вибірки менша частина (8.6 %) трактувала "здоров'я" як чинник життя, а 13.8 % загальної вибірки не змогли визначити "здоров'я". Жоден респондент не відмовився від відповіді, але такі відповіді, як "найцінніше", "потрібно підтримувати", "за гроші не купиш" були класифі-

ковані як "не визначено". Можна проінтерпретувати, що категорія "чинник життя" досить близька до розуміння "здоров'я" як звертання до іншої особи з побажаннями здорового життя, яке наведене в усіх словниках.

Отже, в юнацькому віці "здоров'я" інтерпретується переважно як фізіологічний чи поєднання фізіологічного, психічного і морального станів людини. Ця цінність тлумачиться юнаками та дівчатами на основі засвоєних, "прочитаних" смислів, хоча і визначається життєвою цінністю, вона не структурована таким чином, щоб розширити особистісний внутрішній досвід. Це й не дивно, адже ж про здоров'я людина замислюється, коли вже починає його втрачати, що досить рано для юнацького віку. Сьома ж частина опитаних осіб не має чіткого розуміння цінності "здоров'я", тобто ця цінність в їхній свідомості існує лише у формі значення, без певних смислотворчих утворень.

Слово "любов" в словнику Даля відсутнє, є лише "любити", що трактується як емоційний стан, бажання, які можуть бути сполучені з безрозсудливістю. У словнику Ушакова поняття "любов" є, і визначається воно як почуття, засноване на певних взаємностях. Ожегов наводить шість варіантів тлумачення слова "любов": "1) глибокий емоційний потяг, сильне сердечне почуття; 2) почуття глибокої прихильності, самовідданої та щирої прив'язаності; 3) постійна, сильна схильність, захопленість чим-небудь; 4) предмет любові (той чи та, кого хто-небудь любить); 5) пристрасть, смак до чого-небудь; 6) інтимні стосунки, інтимний зв'язок". Це тлумачення є найбільш варіативним порівняно зі словниками Кузнецова і Єфремової, які дають по чотири визначення. Відмінністю у визначеннях Єфремової є те, що любов до когось визначається лише як почуття, основане або на спільності інтересів, ідеалів тощо, або на статевому потягу, взаємному відношенню двох осіб. Любов за Єфремовою визначається як схильність, прихильність чи потяг лише до чогось, наприклад: мистецтва, роботи.

Словник української мови не наводить визначення "любов", але у ньому "кохання" трактується як почуття глибокої сердечної прихильності до особи іншої статі та зазначається, що цей термін рідко використовується в розумінні "любов".

Дослідження тлумачення цього слова як життєвої цінності в юнацькому віці свідчить, що лише 3 % відзначили широке розуміння слова "любов", не зводячи його до тлумачення кохання двох людей протилежної статі. 7.6 % респондентів не визначили поняття, хоча всі намагались якось пояснити цю цінність. До графі "не визначено" були віднесені відповіді, в яких відчувались соціальні кліше: "те, що не пояснюється словами", "найцінніше".

Переважає більшість респондентів (37.9 %) визначили "любов" як почуття чи стан душі, причому 7.6 % з них вказали на "залежність" від об'єкта кохання: "не можеш жити без...", "прагнення бути з...".

24.2 % визначили "любов" як пристрасть, захоплення, емоції, емоційний стан, звичку, були й вказівки, що любов це "хімічна реакція в організмі". 4.6 % респондентів зазначили, що "любов": "має нерозумне начало", "невиліковна хвороба", "патологія", тобто навели те визначення, яке наявне лише у словнику Даля. Але 3 % досліджуваних наділяють "любов" саме розумним началом: "поєднання потягу душі, розуму і тіла".

Отже, більше половини респондентів (62.1 %) тлумачать "любов" крізь пристрасть, захоплення (24.2 %) та почуття (37.9 %) людини.

Дещо більше четвертої частини юнацтва (27.3 %) визначають "любов" як стосунки людей. Причому, одні (15.2 %) наголошують на взаємності таких стосунків, відзначаючи "спорідненість людей" та духовну близькість між ними. Інша ж частина (12.1 %) зауважує на особливості таких стосунків з боку однієї людини: "самопожертва", "вірність чоловіку" "порозуміння від іншого", "людина багато для тебе значить, з нею добре і спокійно". Визначення "любові" як однобічних стосунків у аналізованих словниках не зустрічалось, крім прикладів нещасливої любові. Можемо припустити, що ці смисли є скоріше зчитаними з сімейних традицій, ніж створені самостійно, але вони, у свою чергу, будуть "творити" стосунки любові чи кохання за своїм сценарієм.

Аналіз дозволив виявити, що життєва цінність "любов" переважно більшістю осіб юнацького віку трактується як емоційна складова життя, а четвертою частиною вибірки – як певні стосунки між людьми. Такі тлумачення домінують і в аналізованих словниках. Тож стосовно життєвої цінності "любов" смисли скоріше не створювались особами юнацького віку, а прочитувались, зчитувались ними з соціально-культурного середовища.

Словосполучення "*забезпечене життя*" у словниках, звісно, не зустрічається. Тому звернемо увагу на тлумачення слова "забезпеченість". Словник Ушакова визначає його як матеріальне благополуччя, достаток. Найбільш повно висвітлюється "забезпечити" у словнику Ожегова: забезпечити чимось у потрібній кількості; надати достатні матеріальні засоби для життя; зробити цілком можливим, дійсним; захистити, охоронити.

Цінність "*забезпечене життя*" майже половиною респондентів (42.9 %) трактується як повне задоволення потреб, причому більшість осіб надає таке визначення: "задоволення всіх потреб". Зустрічаються й такі твердження: "мати все, чого прагнеш", "є все для комфортного життя", "не відмовляти собі ні в чому", "мати все, і не потрібно працювати", "коли нічого хотіти" тощо.

Третина респондентів (35.7 %) визначила "*забезпечене життя*" як матеріальний добробут, так само це поняття трактується всіма словниками. Серед коротких визначень "матеріальний добробут" зустрі-

чаються й більш широкі: "матеріальний добробут у благополучній сім'ї", "життя без фінансових проблем і обмежень". 19.6 % від загальної вибірки, які входять до третини, що розглядається, "забезпечене життя" визначили одним словом "гроші" або "кошти". Деякі підлітки (до 5 % від загальної вибірки) відзначили силу грошей, яка проявляється у "зв'язках" і "впевненості". 11 % респондентів "забезпечене життя" визначили як рівень життя, причому 9 % вказали на рівень життя конкретної людини, а близько 2 % – на рівень життя людства ("історичний етап розвитку").

Серед інтерпретацій "забезпеченого життя" як рівня життя окремої людини виділяються категорії: стандарт життя (7 %); "необхідність для існування людини" (близько 4 %), "не всім дано", "соціальний стан, коли можливий певний вплив на оточуючих", "більше, ніж необхідно для нормального життя" тощо (понад 5 %). Слід зазначити, що категорія "стандарт життя" виокремлена лише працюючою молоддю. Близько 4 % респондентів "забезпечене життя" визначають як рівень розвитку особистості: "стан гармонії з самим собою", "втілення задуму, здійснення мрій" тощо.

Отже, "забезпечене життя" особами юнацького віку переважно трактується як матеріальний добробут із акцентом на "гроші". Трохи більше десятої частини респондентів тлумачать цю цінність як рівень життя людини. Але зустрічаються й розуміння "забезпеченого життя" як рівня розвитку людства (історичний етап) та рівня розвитку особистості. Останні визначення вказують на смисли, що склалися за рахунок творення їх особистістю, це підтверджується фактом тлумачення "забезпечене життя" як стандарту лише працюючою молоддю – у студентської молоді таке тлумачення ще відсутнє.

Смислотворення характерне й для цінності "пізнання". Даль визначає лише "пізнавати" як "дізнатися, зазнати або познайомитись; розпізнати, переконатися, упевнитися; зрозуміти, осягнути", Ушаков тлумачить "пізнання" як процес та здібність людини. У словнику Ожегова поряд із розумінням "пізнання" як процесу додається розуміння його і як результату. У словнику Єфремової "пізнання" визначається як здібність людини та результат діяльності, у Кузнецова – як процес та результат.

В інтерпретації "пізнання" сучасною молоддю зустрічаються ще два визначення, не наведені у словниках, – пізнання як момент розуміння, відкриття та шлях досягнення мети. Майже половина респондентів (44.4 %) "пізнання" трактує як процес вивчення, засвоєння, отримання інформації: "навчання", "процес вбирання у свідомість нової інформації" тощо. Майже четверта частина респондентів (22.2 %) "пізнання" інтерпретує як результат вивчення: "розвиток", "розуміння", "збагачення розуму", "задоволення цікавості", інколи цю цінність людського життя юнаки опередмечують у матеріальний об'єкт, наприклад, "книги". Майже п'ята частина осіб юнацького віку (16.7 %)

"пізнання" розуміє як певний момент людської діяльності, відкриття: "відкриття чогось, чого не знав", "відкриття нового для себе", "інсайт". Цей факт привертає увагу орієнтацією сучасної молоді на ситуацію "тут і тепер". 14.8 % молоді "пізнання" тлумачать як властивість особистості, її потреби та емоції: "бажання дізнаватись", "бажання розвиватись", "цікавість", "інтерес", "прагнення до нового", "стан людини", "дар", "властивість, що вказує на рівень розвитку особистості" тощо. Як шлях досягнення мети, що співзвучно з розумінням "пізнання" як процесу, тлумачить 2 % респондентів.

Таким чином, майже половина осіб юнацького віку розуміє "пізнання" як процес, як воно й інтерпретується тлумачними словниками. Близько чверті учасників "пізнання" тлумачать як результат діяльності, а майже п'ята частина вибірки – як момент буття людини. Близько 15 % молоді "пізнання" приписують особистості як її властивість, дехто розглядає його як шлях досягнення власної мети. Особливості тлумачення цієї цінності свідчать про збагачення її власними смислами, що є смислопрожудувальною діяльністю, а не лише репродуктивною діяльністю з прочитування культурно-історичних смислів.

Визначаючи "розвиток", Даль наводить приклади розвитку тілесного та розумового. У словнику Ушакова чотири тлумачення цього слова, які загалом можна охарактеризувати як процес та його наслідок, що появляється у стані людини. Інші словники до трактування цього терміна не привносять нових інтерпретацій.

Сучасною молоддю "розвиток" визначається дещо ширше ніж у словниках, це зумовлюється часовою спрямованістю сучасної особистості. Розвиток розуміється ними як процес (взаємопов'язаність минулого, теперішнього та майбутнього), як результат (вплив минулого на сьогодення) та як момент певних змін (теперішній час). Потрібно зауважити, що трактування як моменту змін у словниках не наведено. У досліджуваній вибірці зустрічаються й відповіді (близько 4 %), які інтерпретувались як "невизначені". Це відповіді, в яких термін не пояснювався, а лише уточнювався, наприклад: "розвиток духовно і розумово", чи визначався іншим терміном, наприклад, "наука". Звичайно більшість респондентів (76.4 %) інтерпретують "розвиток" (згідно з його визначенням у тлумачних словниках) як процес. Однак і серед них є розбіжності у розумінні спрямованості процесу розвитку: на пізнання та самореалізацію (по 9 % від загальної вибірки). До цієї ж категорії належать визначення, що вказують на протилежність "розвитку" регресивному процесу (3.6 %). 16.4 % загальної вибірки розуміє "розвиток" як результат покращення, наслідок: "дорослішання", "без нього не буде особистості", "бонус розуміння", "результат пізнання". Як момент фіксації змін "розвиток" інтерпретує майже 6 % респондентів. Ці визначення здебільшого містять слово "момент": "момент необоротної закономірно спрямованої зміни", "момент, коли ти розумієш, що першу сходинку запланованого подолав" тощо.

Аналіз розуміння та інтерпретації юнаками цінності "розвиток" виявив не лише збагачення ними смислами цієї життєвої цінності, а й тенденцію щодо орієнтації сучасної молоді на суб'єктивне теперішнє.

"Розваги" у словнику Ушакова мають два тлумачення: "дія за дієсловом розважити-розважати", "те, що розважає, слугує втіхою". Словник Ожегова наводить таке трактування: "заняття, проведення часу, що приносить задоволення, розважає". У словнику Даля "розваги" визначаються як вільний час, забава, дозвілля, заняття для відпочинку. 80 % респондентів саме так розуміють цю життєву цінність, а 46.3 % надають цій цінності лише позитивного окрасу, що повністю збігається зі словниковими визначеннями.

Однак 17 % респондентів не наводять дії, які відбуваються протягом часу розваг, а описують стан, що супроводжує розваги: "розслабитись", "відволіктись", "не задумуватись", "не хочеться зупинятись" тощо. 7.4 % від загальної вибірки відзначають цінність часу розваг для оновлення фізіологічних сил; зустрічаються й цікаві метафоричні визначення, наприклад, "паливо для любові". Це явно нове тлумачення розваг, яке виправдовує таке проведення часу в силу свого корисного впливу на стан людини. Його можна віднести до смислопороджувального у свідомості сучасної молоді. 3.7 % відповідей категоризовано як "не визначені": "прикраса життя", "для рівноваги між роботою і навчанням", хоча вони легко об'єднуються в категорію "складова життєдіяльності", що свідчить про цінність "розваг" у житті осіб юнацького віку.

Визначення розваг як того, що слугує втіхою, в експериментальній вибірці відсутнє; таке розуміння у сучасних юнаків та дівчат не насичується власними життєвими смислами.

Варіативність тлумачення слова "свобода" у словниках із часом збільшувалась. У словнику Даля наводиться таке розуміння свободи: "своя воля, простір, можливість діяти по-своєму, відсутність утиску, неволі, рабства, підкорення чужій волі". Ушаков визначає свободу чотирма тлумаченнями: "можливість прояву суб'єктом своєї волі", "положення, при якому відсутні обмеження і утиски...", "можливість безперешкодно, без утисків і примусу діяти...", "стан того, хто не перебуває в ув'язненні, в неволі...". У словнику Кузнецова наводиться десять тлумачень, серед яких нового змісту набувають: "державна незалежність, суверенітет", "відсутність залежності від кого-небудь...", "можливість прояву суб'єктом своєї волі на основі усвідомлення законів розвитку природи і суспільства", "легкість, відсутність ускладнень у чому-небудь", "роздолля, простір", "вільний, незайнятий час, дозвілля".

Інтерпретації цінності "свобода" мають більшу варіативність і в досліджуваній вибірці, вони наближені до тлумачення терміна у словнику Кузнецова. Однак у бланках відповідей респондентів зустрі-

чаються поодинокі відмови від відповіді, що виражались у відсутності визначення цього поняття. Понад 6 % відповідей респондентів віднесено до категорії "не визначено". Серед них відписки, які не несуть у собі смислів для інтерпретатора, тобто за такими відповідями складно оцінити інтерпретаційну категорію, наприклад: "найцінніше", "коли людина вільна". З тієї ж причини, до групи "не визначено" були занесені й метафоричні відповіді: "легка, неповторна і спокуслива вільна пташка" та ін. Це може свідчити про відсутність індивідуальних смислів щодо свободи як життєвої цінності.

Найбільш численна за кількістю відповідей категорія "характеристики стану, почуття" (70 %). Слід зазначити, що ця категорія розподілилась на дві підкатегорії: перша свідчить про відсутність всіляких меж (54 %), інша – про наявність відповідальності (14.3 %). Цікавим є факт, що інтерпретація "свободи" як стану без меж, обмежень зустрічається дещо більше ніж у половини респондентів (54 %). Зокрема "свободу" як незалежність визначають 23.8 % респондентів, а "свободу" як веселощі та розваги інтерпретують 4.8 % юнаків та дівчат. У цій категорії зустрічаються відповіді, що поряд із необмеженістю називають самостійність (8 %) та самотність, впевненість тощо (3 %). Набагато меншою частиною респондентів (11 %) "свобода" визначена як характеристика вчинків, серед них: можливість діяти відповідно до своїх прагнень, інтересів і вподобань (4.76 %); звільнення від обов'язків і соціальних стандартів (3.17 %); вихід за рамки буденності (3.17). Близько 2 % респондентів "свободу" визначили як відповідну характеристику мислення: "вільно мислити". 6.35 % трактують "свободу" як "можливість вибору", "кількість варіантів"; 3.17 % як чинник повноцінного життя: "забезпечує повноцінність життя", "життя в усій його красі"; 1.59 % як право людини: "уявне право кожного".

Отже, цю життєву цінність частина молоді наділяє переважно власними індивідуальними смислами, але невелика частина вибірки смислів у цінність "свобода" не вкладає.

Поняття "сімейне життя" у словниках не зустрічається. Аналіз окремих слів "сім'я" та "життя" не зможе пролити світло на розуміння та інтерпретацію цієї цінності в цілому. Отже, проаналізуємо тлумачення "сімейного життя" юнаками та дівчатами.

У досліджуваній вибірці також зустрічаються поодинокі відмови визначити це поняття. Хоча "сімейне життя" є провідною життєвою цінністю юнацького віку, однак дехто ще не визначився з власними смислами, відтворюючи здебільшого соціально-культурні значення цієї цінності. Невизначеність цінності можна констатувати й для відповідей "важливий момент життя", "відповідальний момент", які надали 2.67 % респондентів. Потрібно звернути увагу на часове сприйняття респондентами цієї цінності. Слово "момент" відображає орієнтацію суто на теперішній час і ситуацію "тут і тепер".

Більше третини вибірки (37.3 %) також не дають визначення "сімейному життю", а наводять лише свої асоціації щодо цієї цінності. 13.3 % респондентів зазначають, що це "діти", десята частина загальної вибірки, до якої входять особи лише чоловічої статі, вважають, що це "дружина", п'ята частина вибірки – затишок, комфорт, "герань на підвіконні". Є поодинокі відповіді з такими асоціаціями: "побут", "щастя", "обов'язки", "стабільність", "добробут", "одруження" тощо. Майже третина респондентів (30.7 %) дала визначення, які можна класифікувати як "життя разом": "життя в колі сім'ї", "люди живуть разом", "союз", "коли біля тебе...". У деяких відповідях уточнюються особливості життя разом: "для власного добробуту", "маючи певні почуття і цінності", "зі спільними інтересами". 2.7 % юних осіб визначають сімейне життя як створення соціальної групи з певними правилами, традиціями, звичками. Слід зазначити, що сім'я як соціальна група визначається в соціології, і це визначення досить відоме, особливо серед студентів. Невисокий відсоток таких відповідей свідчить, що юнаки та дівчата дійсно не користувались загальноприйнятими визначеннями, а передавали власні смисли наведених понять. 12 % респондентів, визначаючи "сімейне життя", вказують на взаємність стосунків: "стан взаєморозуміння", "бути одним цілим", "взаємоповага", "взаєморозуміння" тощо, а 17.3 % характеризують лише діяльність чи почуття однієї людини.

Отже, "свобода" та "сімейне життя" є найбільш складними для осіб юнацького віку в плані насичення їх власними смислами.

Термін "*творчість*" у словнику Даля відсутній, "творити" означає: "давати буття, створювати, виробляти, народжувати". Словники Ушакова, Ожегова, Єфремової наводять по дві дещо різні інтерпретації, спростивши та узагальнивши які, можна тлумачити "творчість" як діяльність (процес), результат цієї діяльності та дар.

"Творчість" у визначеннях юнаків та дівчат має досить різнопланові тлумачення, ця цінність наповнена життєвими смислами для зростаючої особистості, ця цінність. Про це свідчить відсутність відмов надати відповідь та невисокий відсоток (1.9 %) визначень класифікованих як "не визначено".

65 % респондентів розподілилось між трьома тлумаченнями "творчості": діяльність, творення чогось нового в соціально-культурному контексті (24 %), результат діяльності (22 %), вираження, розкриття себе, самореалізація (19 %). Обговорюючи питання творчості, ми завжди зустрічаємо думку, що творчість має місце на існування і в індивідуальному контексті, тобто коли неординарна діяльність людини є ситуативною і необов'язково залишає свій слід для нащадків. Таких визначень у продіагностованій вибірці не зустрілось. Однак смисл творчості в індивідуальному сенсі відтворюється в її визначеннях: задоволення чи реалізація свого хобі, захоплення (13 %), самореалі-

зація (18.5 %). Індивідуальний контекст творчості відбивається і в інших відповідях, з чого можна зробити висновок, що смисл творчості для сучасної молоді переважно в її індивідуальному сенсі для окремої людини.

Тенденція до руйнування темпоральних зв'язків у свідомості сучасної молоді та тяжіння її до ситуації "тут і тепер" відстежується в тлумаченні й цінності "творчість" при інтерпретації її як результату (22.22 %): "продукт душі", "шедевр", "музика, вірші, казки", "музеї", "прикраса" тощо. "Творчість" визначається і як характеристика особистості (11 %), і як характеристика мислення (7.4 %), і як чинник розвитку особистості, і, навіть, відсторонення себе від цієї життєвої цінності: "заняття для інших", "заняття для геніїв і повних бездар" (по 2 %).

Можна констатувати, що життєва цінність "творчість" більшою мірою насичена індивідуальними смислами порівняно з цінностями "свобода" та "сімейне життя"; в її визначенні спостерігається тенденція орієнтації на суб'єктивне теперішнє.

"Мудрість" у словнику Даля визначається як "властивість мудрого; філософія; хитрість; мистецтво". Тлумачення Даля (крім філософії) перенесено до словника Ушакова. Ожегов також повторює "властивість мудрого", але додає: "глибокий розум, що опирається на життєвий досвід". Поряд із наведеними визначеннями у словнику Кузнецова є ще й трактування мудрості як глибокого знання, розуміння чого-небудь. У словнику української мови наводять вже з'ясовані раніше тлумачення мудрості: "властивість і якість за значенням мудрий", "глибоке знання, розуміння, узагальнення чогось; досвід", "що-небудь складне, трудне".

Отже, щодо терміна "мудрість" у словниках є такі тлумачення: властивість мудрої людини, форма знання, властивість людського мислення (хитрість чи мистецтво у Даля, глибокий розум, що опирається на життєвий досвід у Ожегова), глибоке знання, розуміння.

Сучасна молодь також досить однотайна у визначенні "життєвої мудрості". 87 % респондентів тлумачать її як досвід життя. Серед них 8.5 % зазначають, що цей досвід здобувається шляхом проб і помилок, перемог і поразок. Жоден респондент не трактує цей термін як досвід, який черпається людиною з історично-культурних надбань людства. Отримана інтерпретація яскраво свідчить про зниження вартості впливу метанаративів на осмислення власних цінностей життя, про це неодноразово зазначали науковці-психологи.

Інші ж інтерпретації "життєвої мудрості" як результату, що проявляється в діяльності людини (6.4 %) та як відчуття людини (4.3 %) свідчать про тенденцію орієнтації сучасної молоді на суб'єктивне теперішнє.

На основі викладеного, можна зробити певні висновки.

Межі зростання задаються самою людиною, яка проектує власну особистість; сюжет власного життя людина створює, керуючись тими смислами, які вона вкладає в цінності свого життя.

Рівень особистого досвіду збагачується смислами зчитаними, прочитаними з соціально-культурного середовища; на рівні особистісного досвіду людина самостійно створює смисли за допомогою різних дискурсивних практик.

Переважно на засвоєних, прочитаних, зчитаних смислах із соціально-культурного середовища базуються життєві цінності "здоров'я" та "любов".

Смислопороджувальні інтерпретації зустрічаються при тлумаченні цінностей: "забезпечене життя", "пізнання", "розвиток", "розваги", "творчість"

Тенденція щодо орієнтації сучасної молоді на суб'єктивне теперішнє відслідковується у породженні смислів щодо життєвих цінностей "розвиток", "розваги", "творчість", "життєва мудрість".

Найбільш складними для осіб юнацького віку в плані насичення власними смислами є життєві цінності "свобода" та "сімейне життя".

Проведений аналіз підтвердив факт зниження впливу метанаративів на осмислення цінностей життя особами юнацького віку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Абульханова-Славская К. А.* Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. — М. : Мысль, 1991. — 299 с.
2. *Асмолов А. Г.* О некоторых перспективных исследованиях смысловых образований личности / А. Г. Асмолов, Б. С. Братусь, Б. В. Зейгарник, В. А. Петровский и др. // Вопросы психологии. — 1979. — № 4. — С. 35–47.
3. *Божович Л. И.* Проблемы формирования личности / Л. И. Божович // Избр. психол. тр. — М. : Воронеж, 1995. — 352 с.
4. *Будинайте Г. Л.* Личностные ценности и личностные предпочтения субъекта / Г. Л. Будинайте, Т. В. Корнилова // Вопросы психологии. — 1993. — № 3. — С. 99–105.
5. *Додонов Б. И.* О некоторых перспективах исследования смысловых образований личности / Б. И. Додонов // Вопросы психологии. — 1973. — № 5. — С. 18–28.
6. *Забродин Ю. М.* Мотивационно-смысловые связи в структуре направленности человека / Ю. М. Забродин, Б. А. Сосновский // Вопросы психологии. — 1989. — № 6. — С. 100–108.
7. *Ильин Е. П.* Мотивация и мотивы / Е. П. Ильин. — СПб. : Питер, 2000. — 512 с.
8. *Рубинштейн С. Л.* Основы общей психологии. Т. 2 / С. Л. Рубинштейн. — М. : Педагогика, 1989. — 328 с.

9. Бобренко О. С. Жизненные приоритеты и ценности молодежи ставропольского края [Электронный ресурс] / О. С. Бобренко // Прикладная психология и психоанализ : электрон. науч. журн. — 2011. — № 2. — Режим доступа : <http://ppip.idnk.ru>.
10. Зотова О.И. Направленность личности и социальная регуляция поведения молодежи / О. И. Зотова // Психология личности и образ жизни. — М. : Наука, 1987. — С. 30–33.
11. Кон И. С. Психология ранней юности : кн. для учителя / И. С. Кон. — М. : Просвещение, 1989. — 255 с.
12. Медведев Д. А. Вербальное отражение действительности и профессиональная подготовка студентов университетов / Дмитрий Алексеевич Медведев // Электронное научное издание. — 2006. — Режим доступа : <http://www.emissia.org/offline/2006/1060.htm>.
13. Немировский В. Г. Ценностные ориентации первокурсников Сибирского федерального университета / В. Г. Немировский // Молодежь – позитивная сила развития российского общества : мат. Всерос. науч.-практ. конф., посвященной 80-летию со дня рождения В. Т. Лисовского, 24–25 сент. 2009 г. / под ред. А. А. Козлова. — СПб., 2009. — С. 192–195.
14. Сафин В. Ф. Динамика оценочных эталонов в подростковом и юношеском возрасте / В. Ф. Сафин // Вопросы психологии. — 1982. — № 1. — С. 69.
15. Солодунова Т. В. Система ценностей юношества до 16 и старше [Электронный ресурс] / Татьяна Владимировна Солодунова // Сайт МБУ "Информационно-методический центр". — 2012. — Режим доступа : <http://imc.glazov-edu.ru>.
16. Фельдштейн Д. И. Психология развития личности в онтогенезе / Д. И. Фельдштейн. — М. : Педагогика, 1989. — 208 с.
17. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Эрик Эриксон ; под ред. А. В. Толстых. — М. : Флинта : МПСИ : Прогресс, 2006. — 352 с.
18. Чепелева Н. В. Понятие опыта в контексте психологической герменевтики / Н. В. Чепелева // Проблемы психологической герменевтики / под ред. Н. В. Чепелевой. — К. : Изд-во Нац. пед. ун-та им. М. П. Драгоманова, 2009. — С. 24–29.
19. Чепелева Н. В. Исходные теоретические положения и понятия психологической герменевтики / Н. В. Чепелева // Проблемы психологической герменевтики / под ред. Н. В. Чепелевой. — К. : Изд-во Нац. пед. ун-та им. М. П. Драгоманова, 2009. — С. 9–24.
20. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д. А. Леонтьев. — М. : Смысл, 2003. — 487 с.
21. Франкл В. Психотерапия на практике / В. Франкл. — СПб. : Речь, 2000. — 256 с.
22. Большой толковый словарь русского языка / сост. и гл. ред. С. А. Кузнецов. — СПб. : Норинт, 2000.
23. Ефремова Т. Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. — М. : Русский язык, 2000.
24. Ожегов С. И. Словарь русского языка / Сергей Иванович Ожегов. — М. : Русский язык, 1982.

25. *Тлумачний словник української мови* / голов. ред. В. Т. Бусел. — К. : Ірпінь: ВТФ "Перун", 2005.
26. *Толковый словарь живого великорусского языка* / сот. Владимир Иванович Даль. — Режим доступа : <http://slovari.yandex.ru/~книги/> Толковый словарь Даля.
27. *Толковый словарь русского языка* : в 4 т. / под ред. Д. Н. Ушакова. — М. : Гос. ин-т "Сов. энциклопедия" ; ОГИЗ (т. 1) ; Гос. изд-во иностр. и нац. слов. (т. 2–4), 1935–1940.

Стаття надійшла до редакції 20.01.2012.

Зазимко О. Формирование жизненных ценностей в юношеском возрасте: психологические особенности. Показана роль индивидуальных смыслов, раскрывающих суть абстрактных жизненных ценностей в процессе роста и самопроектирования личности. Раскрыты особенности смыслочитываемой и смыслотворческой деятельности на уровнях личного и личностного опытов. Эмпирически выявлены личностные смыслы жизненных ценностей современного юношества; определена тенденция ориентации современной молодежи на субъективное настоящее.

Ключевые слова: жизненные ценности, юношеский возраст, жизненный опыт, личностные смыслы.

Zazymko O. Formation of life values in youth age: psychological characteristics. The role of individual meanings that disclose the gist of abstract life values during the process of personal growth and development is shown. The features of work of analysis of meaning and meaning making at the levels of individual and personal experiences are revealed. The personal meaning of life of contemporary youth is empirically discovered, and the tendency of today's youth orientation towards subjective present is defined.

Key words: life values, youth age, life experience, personal meaning.

УДК 37:159.922.8

ВЕРБИЦЬКА Людмила, к. психол. н., доцент кафедри психології
КНТЕУ

РОДИННЕ ВИХОВАННЯ ТА КРИЗОВІ СТАНИ В РАННІЙ ЮНОСТІ

Здійснено теоретико-методологічний огляд кризових періодів розвитку особистості раннього юнацького віку в тісному взаємозв'язку із соціальним організмом – сім'єю. Визначено причини виникнення кризових станів у юнаків. Проаналізовано вплив родинного виховання на виникнення переживань та профілактику кризових станів у ранній юності.

© Вербицька Л., 2012

104

ISSN 1727-9313. ВІСНИК КНТЕУ. 2012. № 4

Ключові слова: профілактика кризових станів, формування особистості, рання юність, родинне виховання, гармонійний розвиток.

Ранній юнацький вік – особливий період психічного розвитку, який характеризується багатьма властивостями. Психологічні вікові особливості юнаків і дівчат пов'язані з комплексом обставин, насамперед родинним "кліматом": суспільними умовами і способом життя, вихованням і характером діяльності членів сім'ї, а також зі статевими, типологічними та індивідуальними характеристиками. Це обумовлює завдання психологічної науки – розробку та впровадження засобів профілактики кризових станів юнацької молоді в контексті родинного виховання.

На різних етапах життєвого шляху людина зіштовхується з кризовими ситуаціями, які можуть спровокувати особистісну (екзистенційну) вікову кризу. Поняття кризи психологами трактується по-різному.

Слушною є думка Ф. Василюка, він стверджує, що ситуація "кризового стану" визначається тим, яка життєва необхідність виявляється паралізованою в результаті нездатності типів активності, що є в юної особи, щоб справитися з наявними зовнішніми і внутрішніми умовами життєдіяльності. Однак дослідник дає лише загальне визначення кризового стану та не прив'язує його до сімейних суперечностей.

Досить розповсюджене переконання, що основою розвитку юної особи є гармонійні взаємини у родині, різні аспекти яких вивчали такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як К. Абульханова-Славська, М. Алексеева, Дж. Конджер, В. Савчин, Е. Поміткін та ін. [1–3]. Питання специфіки родинного виховання та його впливу на формування особистості підлітка також знайшло відображення у роботах С. Васьківської, С. Максименко, В. Москальця [4; 5].

Поняття "взаємини" Ю. Євсенкова визначає як "спосіб стосунків між окремими людьми, що базується на симпатії або антипатії, і виражає позицію кожної особистості, що спрямована на контакт" [6]. Оскільки "взаємини" є двостороннім, те, якими вони будуть, залежить як від підлітка, з одного боку, так і від його батьків, з іншого, адже батько і мати реалізують різні функції виховання, які обумовлені цілою низкою історичних та культурних причин. На думку Т. Алексеєнко, дуже важливо, щоб батько виконував саме свої, батьківські функції, не ставав замісником матері, щоб батьківські ролі були чітко диференційовані [7]. І. Сіданич визначає батьківство як соціально-культурний феномен, який характеризується певною системою продиктованих культурою та суспільством норм і правил, що регулюють розподіл функцій виховання дітей у сім'ї [8].

У науковій літературі існує два підходи до ролі батька – традиційний та "нове батьківство". Традиційний підхід обмежувався лише

біологічною роллю батька, у ньому наголошувалось на відособленості батька і дитини, короткотривалості його контактів із дитиною у порівнянні з материнськими.

У середині ХХ ст. з'являється підхід так званого "нового батьківства", що відображує зміну реалій: статус батька в суспільстві змінюється, розширюється діапазон батьківських ролей, вони переоцінюються та уточнюються суспільством [7]; батьки усвідомили, що вони несуть відповідальність також за емоційний стан своїх дітей, що батьківська поведінка відбивається на поведінці дитини та на її особистості [9].

Дослідники Ш. Барт і Е. Фтенакіс пропонують свою модель феномену батьківства. За нею батьківство складається з таких компонентів: потребнісно-емоційний (біологічні та соціальні аспекти мотивації, потреба в контакті, емоційні реакції, переживання), операційний (обізнаність і вміння, операції по догляду за дитиною та спілкуванню з нею), ціннісно-смысловий (ставлення батька до дитини, екзистенціальні переживання). Це дозволяє дослідникам зробити висновок, що батьківство є комплексним феноменом, пов'язаним з усіма аспектами життєдіяльності, у тому числі з особистісним розвитком юної особи (цитуються за [7]). Очевидно, що проаналізовані вище дослідження мають бути взяті за основу при розгляді кризових станів у процесі розвитку юної особи.

Мета статті – виявити визначальний вплив родинного виховання у виникненні переживань та профілактиці кризових станів у ранній юності.

Важливим завданням, що стоїть перед дослідниками сім'ї, є вивчення джерел напруженості в сімейних стосунках, аспектів тих хронічних непогоджень, які призводять до дезорганізації розвитку особистості у ранній юності.

Саме у період ранньої юності формуються відчуття дорослості та "Я-концепції", з'являється рефлексія, формується світогляд, ідентичність, стає можливим самовиховання тощо. Юна особа у цей період швидко розвивається і характеризується особистісною нестабільністю. Протилежні риси, прагнення, тенденції співіснують і борються між собою, визначаючи суперечність характеру і поведінки юної особи, що трансформується в дорослу людину. З одного боку, вона з ентузіазмом включається в життя суспільства, а з іншого – охоплена пристрастю до самоти [10].

Вона вагається між сліпим підпорядкуванням вибраному нею лідерові й зухвалим бунтом проти будь-якої влади. Практично егоїстична, матеріалістична і в той же час сповнена вищого ідеалізму. Юнаки та дівчата аскетичні, але раптово занурюються в розбещеність найпримітивнішого характеру. Інколи їхня поведінка по відношенню до інших людей груба, хоча самі вони неймовірно ранимі. Їх настрій

вагається між сяючим оптимізмом і найпохмурішим песимізмом. Інколи вони працюють з невичерпним ентузіазмом, а інколи повільні й апатичні [11].

Глибокі психологічні проблеми, що виникають у юної особи, нерідко переходять критичну межу, за якою криза дорослішання може стати причиною різних форм відхилень поведінки, особистісних порушень, або навіть перетворитися в екстремальну ситуацію [9].

Існують різні форми криз розвитку в період дорослішання. У роботі Х. Ремшміда наведено таку їх класифікацію: порушення статевого розвитку; криза ідентичності; криза авторитетів; переживання відчуження (деперсоналізація і дереалізація); порушення оцінки своєї фізичної статі (дисморфобії); нарцисичні кризи [12]. Усе це й обумовлює психологічні засади юнацької кризи як кризи самосвідомості, здолавши яку юна особа набуває "відчуття індивідуальності".

За С. Сатир, юнак сповнений енергією, одержимий потребою бути незалежним, повний очікування майбутніх успіхів у житті, він проходить через тяжкі випробування у пошуках власної дороги [13]. А якщо врахувати при цьому, що уготованих доріг не буває, можна легко зрозуміти ту пересторогу та тривогу, яку викликають його психічні стани у батьків.

Саме в сім'ї формуються життєві та моральні цінності, позиціонування юної особи серед інших, програмується її успішність або неблагополуччя у дорослому житті. Проблема стосунків батьків і дітей у цьому контексті є визначальною, складною і парадоксальною. Складність її в прихованому, інтимному характері людських відносин, педантичності "зовнішнього" проникнення в них. А парадоксальність у тому, що, при всій її важливості, батьки її зазвичай не помічають, бо не мають для цього необхідної педагогічної та психологічної підготовки або, бодай, належної інформації.

Батьки повинні розуміти як раптові зміни настрою юнака чи дівчини, так і дивні, на перший погляд, захоплення, як ексцентричну поведінку, так і новий лексикон і деколи свідомо невдалі кроки. Але якщо бути до кінця відвертими, то батьки вкрай рідко витримують такі випробування. І тоді відбуваються сварки, непорозуміння, а суперечності загострюються до конфліктів та повного відчуження.

У сім'ях, де склалися конфліктні стосунки батьків і дитини, неправильні виховні установки дорослих, основне зусилля слід спрямовувати на формування відповідальних і доброзичливих відносин. Практична допомога батьків школі, спільна праця з дітьми, участь у туристичних походах сприяють взаєморозумінню дітей і дорослих, знімають напруженість у їх відносинах та покращують розуміння дітьми самих себе.

Потрібно наголосити, що юнаки і дівчата на перших курсах вищих навчальних закладів зіштовхуються з різного роду кризовими станами і потребують уваги психолога, якого, на жаль, немає у вузі.

Отже, основними напрямками профілактики кризових станів у процесі сімейного виховання можуть бути:

- підвищення психологічної культури батьків, що дозволяє враховувати духовно-особистісні та вікові психологічні потреби дітей, їхні емоційні стани;
- встановлення та підтримка в сімейних стосунках традицій взаємодопомоги, позитивного ставлення до всіх членів родини;
- уникнення жорстокості, сарказму, презирства до дітей;
- прояв інтересу батьків до внутрішнього світу дітей, їх турбот і захоплень, уникнення байдужого та негативного ставлення до особистості дитини. Негативною може бути лише оцінка їх конкретних дій, вчинків, висловів, що здійснюється максимально тактовно та з любов'ю;
- підтримка дитини в її найкращих духовних прагненнях, допомога в реалізації її духовних потреб (естетичних, гуманістичних, релігійних, пізнавальних тощо).

На жаль, на практиці батьки, які не володіють виховними здібностями, досвідом, відповідними психолого-педагогічними знаннями, займають дві крайні позиції: або дають дитині повну свободу, що у разі її попадання в асоціальне середовище може збити з правильного шляху, або позбавляють дитину цієї свободи, що може зробити її безвольною, безпорадною.

Аби запобігти виникненню та поглибленню кризових станів у юнацтва, необхідно встановити відносини співпраці та взаєморозуміння у сім'ї.

На думку А. Співаковської, переважаючий стиль у взаєминах із дитиною у сім'ї безпосередньо залежить від того, яке місце займає виховна діяльність у всій складній, неоднозначній, часом внутрішньо суперечливій системі різних мотивів поведінки дорослої людини.

Окреслимо за А. Співаковською, як впливає та або інша форма поєднання мотивів на реалізацію виховної діяльності [8].

По-перше, може статися так, що мета батьківського виховання дитини виявляється у задоволенні потреби емоційного контакту. Юна особа стає центром потреби, єдиним об'єктом її задоволення. Найчастіше при такому вихованні виникають проблеми. Батьки несвідомо ведуть боротьбу за збереження об'єкта своєї потреби, перешкоджаючи виходу емоцій дитини за межі родинного кола.

По-друге, значні проблеми виникають у спілкуванні з дитиною, якщо виховання стало єдиною діяльністю, що реалізовує потребу сенсу життя. Найбільш поширена форма задоволення потреби сенсу життя – це турбота про власну дитину, яка вже не маленька, а на стадії дорослішання. Яскравим прикладом є мама, яка надмірно опікує майже дорослого сина. У результаті вона отримує відчуття своєї необхідності, а кожен прояв самостійності сина переслідує із вражаючою завзятістю. Шкода такого самопожертвування для дитини очевидна.

По-третє, у деяких батьків виховання дитини спонукається так званою "мотивацією досягнення". Мета виховання полягає в тому, аби дитина досягла того, що не вдалося батькам – через відсутність необхідних умов або ж тому, що самі вони не були достатньо здатними і наполегливими. Подібна батьківська поведінка часто не усвідомлюється самими батьками, але набуває певних елементів егоїзму. Дитина позбавляється необхідної незалежності, спотворюється сприйняття властивих їй завдань, сформованих особистих якостей. Юна особа опиняється перед нелегким вибором: втиснути себе в рамки чужих ідеалів лише ради того, аби забезпечити для себе кохання і відчуття задоволеності батьків (у цьому випадку вона піде помилковим шляхом, що не відповідає її особистості й здібностям і часто закінчується повним фіаско), або повстати проти чужих вимог, тим самим розчарувавши батьків щодо нездійснених надій (у результаті чого виникають глибокі конфлікти у відносинах між дитиною і батьками).

По-четверте, проблеми незалежності загострюються також у випадках, коли виховання підкоряється мотиву формування визначеної для батьків якості. Батьки визначають своє виховання так, щоб дитина була обов'язково наділена цією "особливо цінною" якістю. У тих випадках, коли цінності батьків починають вступати в суперечності або з віковими особливостями розвитку дитини, або з властивими їй індивідуальними особливостями, проблема незалежності юної особи стає особливо очевидною.

Отже, аналізуючи кризові ситуації раннього юнацького віку, стилі взаємин батьків з дітьми, слід акцентувати увагу на зрілій сім'ї, яка дозволяє і батькам, і дитині задовольняти свої потреби, отже, гармонійно розвиватися. Гармонійний розвиток особистості дитини можливий при збереженні та зміцненні її здоров'я, визначеного як стан фізичного, психічного та соціального благополуччя.

Як правило, труднощі ранньої юності, що загострюються в кризовий період, служать проекцією стосунків у сім'ї. Співвідношення себе і сім'ї у дорослого і юнака дзеркальне: для дорослого сім'я – похідне від "Я", для юнака "Я" – похідне від сім'ї.

"Юність вкрай потребує ідеалу, зразка для наслідування, дорослої людини, на яку можна рівнятися. І якщо юнак знайде його у своєму найближчому оточенні – краще, в одному або обох батьках, він навряд чи стане шукати його "на стороні". Однак це можливо лише за наявності двох умов – необхідних, але, на жаль, не завжди достатніх. Перше – це здатність батьків бути еталоном для дитини, їх особиста можливість завоювати пошану і довіру з боку підростаючого покоління. А друге – правильно вибраний батьками стиль взаємин з дітьми" [13].

Щоб успішно пережити всі пригоди ранньої юності, і батькам, і підліткам потрібно добре уявляти, яким чином виходити з кризових

ситуацій. Не можна швидко і без зусиль вирішити всі проблеми юнацького віку. І батьки, і юнаки та дівчата повинні набратися терпіння і продовжувати працювати, розмовляти один з одним, любити один одного. У цей період кожен член сім'ї починає по-іншому дивитися на інших. Чи подолає сім'я цей етап із найменшими втратами, залежатиме від того, що переважає в ній – любов або страх, недовіра, сумніви. У цьому контексті біблійська істина залишається вічною: "Любов довго терпить, любов милосердна, любов не заздрить, любов не величається, не чинить свавілля, не шукає свого, не дратується, не замислює зла, не тішиться неправдою, а співрадіє з істиною; усе покриває, всьому вірить, всього сподівається, усе зносить. Любов ніколи не перестає..." [14].

Таким чином, можна сформулювати характерні ознаки специфіки переживання кризових станів у ранній юності. Підлітки у цей період стають проблемними, погано поводяться, адже вони хочуть відчувати себе коханими, сильними, значимими; відчувати, що у них є сім'я; досліджувати навколишній світ і експериментувати з ним і з собою.

Узагальнюючи вплив сім'ї у виникненні та запобіганні кризових станів у юнаків та дівчат, можна зробити такі висновки.

Сім'я розглядається як первинний і найбільш потужний агент соціалізації, що відіграє ключову роль у формуванні особистих якостей і мотивів підлітків, в керуванні їх соціальною поведінкою, передачі їм цінностей, переконань і норм, властивих певній культурі.

При розгляді виховної діяльності батьків виділяють декілька різних типів родинного виховання, які є сукупністю батьківських стереотипів, що впливають на особистість юної особи.

Крім свідомого, цілеспрямованого виховання, здійснюваного батьками, на підлітка впливає вся родинна атмосфера, родинні умови: соціальне положення, рід занять, матеріальний рівень, рівень освіти, ціннісні орієнтації членів сім'ї тощо. Тому будь-яка деформація батьківської сім'ї призводить до негативних наслідків у розвитку особистості юної особи.

Негармонійні типи родинного виховання можуть бути чинниками, що провокують посилення акцентуацій у поведінці, що в поєднанні з особливостями цього вікового періоду (реакції емансипації, групування з однолітками, захоплення (хобі), імітація, сексуальний потяг тощо) може стати причиною деструктивної поведінки і кризових станів, що переживаються юнаками та дівчатами.

Гармонія в сім'ї та почуття любові в родині один до одного є основною запорукою запобігання кризових станів у юнацької молоді.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова-Славская К. А. Категория субъектов современной психологии / К. А. Абульханова-Славская // Сучасна психологія у ціннісному вимірі : мат. III Костюківських читань (20–22 груд. 1994 р.): [в 2-х т.]. — К, 1994. — Т. 1. — С. 4–10.
2. Савчин М. В. Духовний потенціал людини / Мирослав Савчин. — Івано-Франківськ : Вид-во "Плай" Прикарпат. ун-ту, 2001. — 203 с.
3. Помиткін Е. О. Духовний розвиток учнів у системі шкільної освіти : навч.-метод. посіб. / Е. О. Помиткін. — 2-ге вид., доп. — К. : ІЗМН, 1996. — 164 с.
4. Васьківська С. В. Основи психологічного консультування : [навч. посіб.] / С. В. Васьківська. — К. : Четверта хвиля, 2004. — 256 с.
5. Москалець В. П. Релігійна віра як антисуїцидальний чинник / В. П. Москалець, А. В. Олійник // Практична психологія та соціальна робота. — 2009. — № 2 (119). — С. 71–80.
6. Евсенкова Ю. В. Отцовство как структурно-динамический феномен / Ю. В. Евсенкова, А. Г. Портнова // Сибирская психология сегодня : сб. науч. тр. : вып. 2. — Кемерово : Кузбассвузиздат, 2003. — С. 104–110.
7. Этика и психология семейной жизни / под ред. Н. Г. Юркевича. — Минск : Народная асвета, 1989. — 286 с.
8. Спиваковская А. С. Как быть родителями (О психологии родительской любви) / А. С. Спиваковская. — М. : Педагогика, 1986.
9. Эйдемиллер Э. Г. Психология и психотерапия семьи / Э. Г. Эйдемиллер. — СПб. : Питер, 1999. — 656 с.
10. Гиппенрейтер Ю. Б. Общаться с ребенком. Как? / Ю. Б. Гиппенрейтер. — 3-е изд., испр. и доп. — М. : ЧР, 2003.
11. Бондарчук О. І. Психологія сім'ї: курс лекцій / О. І. Бондарчук. — К. : МАУП, 2001. — 96 с.
12. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст / Х. Ремшмидт. — Минск, 1994.
13. Сатир В. Вы и ваша семья. Руководство по личностному росту / В. Сатир ; пер. с англ. — М. : Апрель Пресс : Изд-во Эксмо, 2002. — 320 с. — (Серия "Психологическая коллекция").
14. Шнейдер Л. Б. Девиантное поведение детей и подростков / Л. Б. Шнейдер. — М., 2005. — 250 с.
15. Библия. Книги священного писания Ветхого и Нового Завета. — М., 1990. — 296 с.

Стаття надійшла до редакції 02.01.2012.

Вербицкая Л. Семейное воспитание и кризисные состояния в ранней юности. Осуществлен теоретико-методологический обзор кризисных периодов развития личности юношеского возраста в тесной взаимосвязи с социальным организмом – семьей. Выделены причины возникновения кризисных состояний у юношей. Определено влияние семейного воспитания на возникновение переживаний и профилактику кризисных состояний в ранней юности.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ

Ключевые слова: профилактика кризисных состояний, формирование личности, ранняя юность, семейное воспитание, гармоничное развитие.

Verbytska L. Domestic education and crisis conditions in youth age. The article presents a theoretical and methodological review of crisis periods of early personal development of adolescents in close relationship with social organism - the family. Reasons of formation of crisis conditions by youth have been defined. Influence of domestic education on feeling arising and prevention of crisis conditions in early adolescence have been identified.

Key words: prevention of crisis conditions, forming of personality, youth, domestic education, harmonious development.

ЄВЧЕНКО Ірина, аспірант Інституту психології
ім. Г. С. Костюка Національної академії
педагогічних наук України

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ САМОТВЕРДЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

Проаналізовано дослідження українськими вченими проблеми самоствердження особистості. Виявлено та систематизовані основні теоретичні підходи, принципи та моделі. Конкретизовано сутність поняття самоствердження особистості.

Ключові слова: самоствердження, особистість.

Самоствердження особистості являє собою складне соціально-психологічне явище. У другій половині ХХ ст. вітчизняні науковці починають виявляти інтерес до проблеми самоствердження особистості та висвітлювати різноманітні її аспекти [1–9]. Для розуміння суті питання доречно виявити та впорядкувати основні теоретичні підходи, принципи, моделі з метою їх використання для подальших досліджень за окресленої проблематикою.

Мета статті – здійснити теоретичний аналіз проблеми самоствердження особистості в українській психології, що сприятиме подальшій розробці зазначеного феномену науковцями.

Найбільший інтерес представляють погляди стосовно детермінант формування та розвитку потреби особистості в самоствердженні, яку буває важко відрізнити від потреби в досягненнях і домінуванні. Внаслідок набуття у процесі діяльності певного досвіду та якостей (під впливом внутрішніх потреб) людина починає на цьому ґрунті вільно і самостійно обирати цілі та засоби діяльності, оперувати ними, одночасно вдосконалюючи та розвиваючи власні потреби. Слід зазначити,

що потреба особистості – це її об'єктивна властивість потребувати певних умов і засобів існування, що витікає з її внутрішніх особливостей і стосунків із зовнішнім середовищем, нестача яких викликає почуття невдоволеності й спонукає до різних видів активності. Конкретизуючи теоретичні напрацювання вчених, потрібно відзначити їх одностайність у тому, що саме у діяльності розвивається психіка людини, формуються її здатності, особисті якості.

Вагому роль "середовищного" чинника у процесі самоствердження суб'єкта життєдіяльності відзначали українські науковці, зокрема Г. Костюк, В. Роменець [1; 2], В. Мясищев та ін.

Самоствердження особистості, переконаний В. Роменець, здійснюється через діяльність у формі вчинку. На думку вченого, поняття "вчинок" сутнісно виростає на перетині таких "суб'єктивних" категорій, як "свобода", "творчість", "саморозвиток", "самовдосконалення", "самоствердження" тощо і є духовним розвитком індивіда.

Повноцінний вчинок – це подолання і перехід у новий буттєвий простір, переконання людини в тому, що вона чогось варта, що вона є цінністю. Цінність "Я" – дуже рухливий конструкт, його зміст змінюється залежно від багатьох факторів, які вчений визначає як "ситуації". Ситуація, за В. Роменцем, становить "... динамічне, дуже рухоме утворення, що складається з постійно змінних сил дії. Ситуація – це вищий рівень єдності динамізму середовища й людських пристрастей" [2]. У психологічному розумінні кожна ситуація може розглядатися як: зовнішнє середовище, оточення, обставини, об'єктивні умови, в які доля "закинула" людину, і які протистоять їй у своєму автономному бутті; суб'єктивні обставини, що складають внутрішній світ життя людини; процес і результат трансценденції людини за межі об'єктивних та суб'єктивних обставин і перетворення їх в умови розгортання вчинку.

Конкретним психологічним механізмом самоствердження людини в ситуації є мотивація. "Призначення мотивації, – зазначає В. Роменець, – перебороти конфліктність ситуації й прийняти рішення діяти певним чином" [2]. Іншими словами, прийняти рішення (визначитися), яким чином самостверджуватися, тобто яку вчинкову дію здійснити. Вчинкова дія, за В. Роменцем, не є одномоментним і одноякісним актом, але передбачає, принаймні, два етапи: підготовчий (психологічне моделювання акції вчинку та її наслідків) та власне вчинок. Людина планує не "вчинок" як такий, а конкретне перетворення, досягнення конкретної мети, задоволення потреби.

Наслідки вчинкової діяльності можуть бути пов'язані з позитивними емоціями і почуттями від факту досягнення мети, задоволення відповідної потреби, або ж навпаки – можуть примусити критично замислитися і визнати принаймні, що здійснений вчинок вичерпав лише один із безлічі можливих способів самоствердження, самотво-

рення, саморозвитку, що він перекреслив безліч інших можливих траєкторій індивідуального буття. І це не може не бентежити людину. Саме тому кожний здійснений вчинок на етапі післядії викликає у людини амбівалентні почуття, які врешті-решт стають психологічним підґрунтям для наступних учинків.

Вчинок – це підсумок попереднього етапу життя і внутрішнє спрямування людини до наступного. Життя вчений пропонує розглядати як ланцюжок важливих учинків, через які людина досягає особистісну і суспільну мету, тобто самостверджується. Роль орієнтиру у виборі сфер, засобів, форм самоствердження відіграють ціннісні орієнтації та мотивація, які залежать від сімейного виховання, соціального оточення.

Цікавим є положення П. М'ясоїда щодо сутності самоствердження особистості та його спрямування [3]. Автор характеризує самоствердження у системі вчинкової психології, відзначаючи, що якщо психічна норма це творчість, гармонійний образ світу і найголовніше – вчинок, то відхиленням від норми буде самореалізація на шкоду іншим, конфліктний образ світу, проступок як учинок, котрий суперечить нормам моралі. При цьому проступок породжується певними потребами, що, як і будь-які інші, виникають у межах діяльності, задовольняються і збагачуються в ній – вимагають для свого задоволення все ширшого кола предметів. Тож потреба – це завжди тенденція для пошуку нових зв'язків із реальністю. Однак якщо органічні потреби характеризують прагнення до дедалі досконалішої адаптації, індивідні – до створення, то потреби особистості – до втілення свого "Я" у світ. Останні – це, власне, потреби в надситуативній активності.

Г. Костюк пов'язував процес самоствердження особистості з розвитком потребо-мотиваційної сфери, ціннісних орієнтацій і діяльністю [1]. Він зазначав, що психічні властивості людини виробляються у діяльності, зазнають у ній різних змін і стають компонентами структури особистості.

До таких компонентів учений відносить:

- підсистему спрямованості: ставлення особистості до навколишнього світу, за яким стоять її потреби та інтереси, ціннісні орієнтації, цілі й установки, моральні та інші почуття;
- підсистему освіченості (набуті особистістю знання);
- свідомість і самосвідомість, завдяки яким людина стає особистістю, усвідомлює саму себе;
- розумові риси, внутрішні можливості відокремлювати завдання життєдіяльності;
- характер як індивідуальну своєрідність, котра виявляється у ставленні до суспільства, інших людей, праці, до самої себе.

Крім того, структура особистості водночас і динамічна, і стійка, що дає їй змогу бути незалежною від посередніх впливів оточення, тобто проводити певну лінію поведінки, а відтак змінювати довкілля відповідно до своїх намірів і планів. Таким чином, Г. Костюк відзначає основні складові процесу самоствердження, зосереджуючи увагу на тому, що особистість спроможна стверджувати свої наміри, які обумовлені її потребами, підсистемою спрямованості, розвитком самосвідомості, через ставлення до навколишнього світу, діяльність і самопізнання [1].

Деякі вчені змальовують процес самоствердження як основний механізм соціальної активності і саморозвитку особистості. Чим вищий рівень організації людини, тим частіше вона керується логікою особистісного самоствердження, яка передбачає високий рівень соціальної активності при розкладанні сутнісних сил у різні сфери життєдіяльності на основі вільного вибору особистості. На думку І. Беха, самоутворювальним чинником самоствердження особистості є три рівні існування людини: її минуле – теперішнє – майбутнє. Дослідник наводить таке визначення особистості: "людина, як автор вільної дії, тобто така, яка не залежить від безпосередньо діючої потреби і безпосередньо сприйнятої ситуації, дії, спрямованої на майбутнє". І. Бех стверджує: "стратегія конструювання визначення особистості пов'язана з утвердженням активності людини, її свободи", а "свобода виявляється самовизначенням духу людини, її ціннісним орієнтиром. У психологічному ракурсі свобода – це інтенція людини приймати розумне рішення, робити доцільний вибір, це можливість бути і стати. Вона є своєрідною рушійною силою активності суб'єкта. Можна трактувати свободу волі, яка виходить із власного "Я", як прояв індетермізму" [4, с. 162].

Свобода в особистісному самоствердженні розуміється В. Івашковським як процес цілеспрямованої діяльності, де детермінація дій відбувається в самій людині, коли наявна здатність людини самостійно вносити корективи у власну діяльність і обставини, право самостійно обирати завдання, засоби та умови їх вирішення, інтегрування. Особистість має орієнтуватися на відчутний результат, саме це визначається головним внутрішнім мотивом особистості, особливо у юнацький період. На процес самоствердження особистості, на думку автора, впливають як внутрішні детермінанти, так і зовнішні, які пов'язані з особливостями соціального середовища, в якому існує особистість [5].

Більшість вітчизняних вчених під поняттям "самоствердження" розуміють потребу, сформовану внаслідок впливу на особистість зовнішніх обставин. Людина прагне до здійснення себе у світі, до життєвого успіху, до утвердження достоїнства в самоцінності своєї особистості. І. Бех під самоствердженням розуміє престижно-статусну

потребу, яка виражається в реалізації первісних потенцій конкретної особистості, утвердження власного "Я" завдяки досягненню певного статусу в соціальній сфері.

Самоствердження, на думку М. Цибри, за своїм змістом є категорією, яка стверджує добро "...здійсненням себе в діяльності гуманній, яка набуває характеру завищення" [6, с. 123]. Самоствердження особистості як утвердження власної індивідуальності може здійснюватися лише при реалізації позитивного потенціалу, який первісно закладено в "самоті" індивіда. Однак воно можливе й у негативних формах, коли метою виконаної дії є не позитивна, а негативна оцінка з боку інших людей.

Потреба в самоствердженні є однією з базових характеристик людської особистості як суспільного за своєю суттю суб'єкта діяльності і розвивається у процесі практично-перетворювальної предметної діяльності, у ході соціального спілкування і виявляється тим більше розвинутою, чим більше людина усвідомлює себе вільною особистістю. Тобто самовдосконалення особистості реалізується через її потребу в самоствердженні.

У багатьох дослідженнях психологи доводять, що процес самоствердження – це насамперед поєднання уявлень особистості про власне "Я" (самоідентичність) і спрямованості на його здійснення, тобто потреби у самототожності, самоцінності, статусному положенні, творчій діяльності, у протиставленні свого "Я" іншим. Потреба в самоствердженні виступає узагальненим виразом інших потреб.

У контексті даної проблеми слід згадати погляди на розвиток особистості Г. Костюка, який стверджував, що "дитина розвивається як особистість, вростаючи у суспільне середовище, у культуру суспільства, у систему суспільних відносин..." [1, с. 111]. Соціальні чинники впливають на психічний розвиток особистості через її власну діяльність, завдяки чому вона засвоює соціальний досвід, тим самим забезпечується перехід зовнішніх – інтеріндивідуальних – відносин у внутрішні, інтраіндивідуальні властивості особистості. Основним рушієм тут постають внутрішні суперечності, які зумовлюються ставленням особистості до навколишнього середовища, її успіхи та невдачі, порушення рівноваги між індивідом і суспільством [1, с. 123].

Вчені схиляються до думки, що особистість, яка самостверджується, має виступати активним суб'єктом, котрий пізнає і перетворює світ і самого себе, володіє свідомістю і волею, здатний діяти цілеспрямовано.

О. Кононко зазначає, що самопізнання і самоствердження – невід'ємні складові процесу становлення дитини як соціальної істоти, як особистості, що виникають під впливом оцінних ставлень до особистості, яка зростає, і дають можливість виникнення в неї самоставлення, тобто "внутрішнього погляду" на себе як на об'єкт пізнання і переживання [7].

Прагнучи до самоствердження, кожна людина робить це по-своєму. Одні раціонально приймають рішення, продумують і розраховують кроки, інші покладаються на зовнішні обставини, не можуть прийняти чіткого плану дій. Для них вибір вчинку, який вплине на майбутнє, несе у собі тривогу (страх невідомого). Як зазначає Т. Титаренко, вибір завжди є стрибком із однієї сфери життєдіяльності до іншої, "вибухом" повсякденності, перетворенням і себе, і свого світу [8, с. 327]. Особистісна активність визначає все життя, світ, долю людини, робить її по-справжньому вільною і щасливою. У кожній особистості безліч можливостей до самоствердження та самоактуалізації, хоча вони й обмежені нормативністю, соціальними очікуваннями, саморегулятивними механізмами. Т. Титаренко зазначає, що той, хто може все врахувати й прийняти правильне рішення, врешті-решт стає вільною людиною. Той, у кого це не вийшло, відчуває себе жертвою. Автор вважає основним критерієм вчинку самоствердження *утворення нового*.

У психології суб'єктивної активності Т. Титаренко, цитуючи В. Татенко, наголошує, що людині "внутрішньо притаманно бути суб'єктом, розвиваючись як такий до свідомого діяча і в цьому сенсі максимально вільної істоти, здатної цілеспрямовано перетворювати внутрішній і зовнішній світ за своїми власними законами" [8].

На кожному етапі життєвого шляху відбуваються зміни просторово-часової структури життєвого світу особистості як у бік ускладнення, так і у бік спрощення, примітивізації залежно від характеру вибору, його відповідності наявній ситуації, актуальним особистісним потребам тощо.

Життєвий вибір не завжди можна назвати свідомим рішенням. Практично завжди існують певні позалогічні фільтри (термін Ю. Швалба), які впливають на прийняття рішення. Ці позалогічні фільтри передбачають не лише зважену оцінку альтернатив з позицій їх істинності, а й цілісне переживання "правильності" для себе сьогоденішнього того вибору, що відбувається. Кожний вибір завжди обмежує і, обмежуючи, спрямовує. Спрямовуючи активність особистості, вибір її мотивує, тобто енергетично забезпечує (або за певних умов не забезпечує) подальші світоперетворення [8].

Цікаві також погляди українських науковців щодо детермінант формування та розвитку потреби в самоствердженні, яку буває важко відрізнити від потреби в досягненнях і домінуванні. Цілеспрямована поведінка особистості є результатом накопичення непростого життєвого досвіду, досвіду прийняття життєво важливих рішень, у молодій людини такого досвіду ще небагато, а у маленької дитини практично немає зовсім. Саме тому в недосвідченій дитині немає власних життєвих цілей: її життєдіяльність регулюють лише нагальні потреби. Причому, якщо досвіду обмаль, то й розуміння того, які саме потреби

насправді є нагальними, також обмаль. Але й дитина прагне до самоствердження, хоча б у найпростішому. Саме від прийняття дитини дорослими залежить те, наскільки вона виросте самодостатньою особистістю, здатною самостійно робити свої життєві вибори, впливати на плин власного життя, змінюватися в його процесі, готовою внутрішньо до самоствердження й самоактуалізації себе в житті. Є люди, які з дитинства внутрішньо налаштовані на цю складну діяльність, а є такі, для кого цей процес надто складний. Для останніх, напевно, краще вже внутрішня неузгодженість, хронічні конфлікти, ніж необхідність щось дуже важливе у своєму житті змінювати, від чогось відмовлятися. Це характерно для тих, чия поведінка в дитинстві регулювалася усталеними правилами, звичаями, де потреба у здійсненні самостійного життєвого вибору була мінімальною. Своєрідність особистості проявляється в тому, як вона побачить свій життєвий світ після успіху або невдачі, які форми активності вона обере (на які життєві вибори буде здатна), від яких "тем" відмовиться, зрозумівши, що вони опинилися в зоні недосяжності.

На думку В. Івашковського, в ідеалі через самоствердження особистість усвідомлює:

- власну унікальність і неповторність;
- власне призначення;
- власне "Я" у власному житті;
- власну відповідальність за життєтворчість, самобудівництво, межі й можливості своїх духовних і фізичних сил, творчий потенціал;
- провідні цінності суспільства і своє ставлення до них;
- власне місце в суспільстві, взаємозв'язок із ним і відповідальність перед ним [5].

Мотивом особистісного самоствердження має бути забезпечення моделі суб'єктивної взаємодії учасників навчально-виховного процесу через розширене демократичне спілкування, створення виховного середовища, атмосфери психологічного комфорту та позитивного соціально-психологічного статусу в колективі й у соціокультурному просторі загалом, без якого неможливе самоствердження особистості.

Інший дослідник Н. Ситнікова виокремлює основні етапи самоствердження:

- відкриття "Я" (знаходження у власному "Я" "нових рис"), самоусвідомлення нового;
- самооцінювання, формування рівня вимог та визначення стратегій самоствердження і типів поведінки;
- утвердження "Я", своєї ідентичності, свого соціального статусу, своєї самоцінності, досягнення результатів у діяльності й поваги оточуючих.

Автор наводить дві характеристики процесу самоствердження: вертикаль або ціннісні сходинки (досягнення особистісно значущих

цінностей) і сфера самоствердження. Основними аспектами самоствердження, на думку Н. Ситнікової, є самопред'явлення (керування поведінкою), самовираження (розкриття своїх потреб перед співрозмовником), саморозкриття (вплив на динаміку самооцінки) [9].

Отже, виявлення залежних потреб (у суспільному визнанні, у високому соціальному статусі, в успіху; впевненості у собі, у прагненні до особистісної значущості, престижі, у досягненні і домінуванні) – це характеристика потреби у самостверженні. Ці поняття є не синонімами проблеми самоствердження, а її складовими, які визначають різні сторони цього багатогранного феномену.

Потрібно зауважити, що самоствердження може мати позитивне (конструктивне) та негативне (деструктивне) спрямування. Позитивно спрямоване самоствердження обумовлене потребою у самоцінності шляхом самовизначення за рахунок подолання зовнішніх труднощів, вирішення реальних соціально-значущих життєвих завдань, тобто свого вдосконалення і самовдосконалення. Негативно спрямоване самоствердження обумовлене слабкою здатністю до адаптації; дисонансом між "Я-концепцією" та соціальним досвідом особистості; прагненням до переваги за рахунок інших, у тому числі шляхом сили та самозаперечення.

Таким чином, можна констатувати, що сучасні теоретичні підходи до вивчення проблеми самоствердження особистості в українській психології не носять системного характеру. Вітчизняні дослідники визначають дві основні характеристики самоствердження людини. Перша – це вертикаль самоствердження або ціннісна сходинка. Суть її полягає в тому, що людина прагне піднятися на більш високу сходинку ціннісної драбини, тобто досягнути тих цінностей (володіти ними), які мають найбільшу значущість для неї. Зміст цінностей задає група. Ось чому самоствердження визначається насамперед групою, до якої належить або прагне належати особистість. Друга характеристика – це сфера самоствердження: кожен конкретний акт цієї категорії здійснюється в певній, специфічній галузі життя людини. Ці дві характеристики відображають спрямованість самоствердження особистості, тобто ті завдання, через реалізацію яких особистість має намір утвердити себе в групі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Костюк Г. С.* Избранные психологические труды / Григорий Силевич Костюк. — М. : Педагогика, 1988. — 304 с.
2. *Роменец В. А.* Жизнь и смерть в научном и религиозном истолковании / В. А. Роменец. — К., 1989. — 376 с.
3. *М'ясоїд П. А.* Загальна психологія / П. А. М'ясоїд. — К. : Вища школа, 2000. — 479 с.
4. *Бех І. Д.* Особистісно зорієнтоване виховання : наук.-метод. посіб. / І. Д. Бех ; Ін-т змісту і методів навчання. — К., 1998. — 204 с.

5. *Івашковський В. В.* Теоретико-методичні засади виховання старшокласників як суб'єктів громадянського суспільства : монографія / В. В. Івашковський. — К. : Паливода А. В., 2010. — 514 с.
6. *Цибра Н. Ф.* Самоутверждение личности: социально-философский анализ / Н. Ф. Цибра. — К. : Одесса, 1989. — 191 с.
7. *Кононко О. Л.* Самосвідомість у житті дошкільника / О. Л. Кононко // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти. — Рівне : РДГУ, 2004. — Вип. 29. — С. 6–11.
8. *Титаренко Т. М.* Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. — К. : Либідь, 2003. — 376 с.
9. *Ситнікова Н. Є.* Соціальне самоствердження особистості старшокласників за умов системної диференціації навчання : монографія / Н. Є. Ситнікова. — Тернопіль : Економічна думка, 2004. — 138 с.

Стаття надійшла до редакції 20.01.2012.

Евченко И. Теоретический анализ проблемы самоутверждения личности.
Проанализировано исследование украинскими учеными проблемы самоутверждения личности. Выявлены и систематизированы основные теоретические подходы, принципы и модели. Конкретизирована сущность понятия самоутверждение личности.

Ключевые слова: самоутверждение, личность.

Evchenko I. Theoretical analysis of a problem of self-affirmation of a personality.
Research of a problem of self-affirmation of a personality by Ukrainian scientists have been analyzed. Main theoretical approaches, principles and models have been identified and systematized.

Key words: self-affirmation, personality.

ПОБІДАШ Андрій, начальник відділення впровадження психотренінгових технологій науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології Національного університету цивільного захисту України

ПОМИЛКОВІ ДІЇ ЕКІПАЖУ СУДНА ПРИ ЗАХОПЛЕННІ ПІРАТАМИ

Наведено помилкові дії членів екіпажу морського судна, які призводять до захоплення у піратський полон. Проаналізовано заходи безпеки на судні, зокрема технічну та психологічну підготовку екіпажу, що дозволяє підвищити безпеку судна.

Ключові слова: піратський полон, заходи безпеки на судні, психологічна підготовка.

© Побідаш А., 2012

За офіційними даними, лише у минулому році кількість морських піратських нападів збільшилася на 10 %. Отже, проблема піратства щороку стає все актуальнішою. У 2010 р., за даними Міжнародного морського бюро, було атаковано та обстріляно піратами 4185 моряків, захоплено у полон 1190, восьмеро загинуло від рук піратів. І це не враховуючи багатомільярдних збитків морської галузі через злочинну діяльність на морі. Саме тому, проблема захисту від нападів піратів та заходи щодо їх уникнення є особливо важливими та необхідними як для судовласників, так і для членів екіпажів суден.

У світовому масштабі проблемами піратства та протидії йому займаються міжнародні організації, у тому числі підрозділ ООН – Міжнародна морська організація (International Maritime Organisation, ІМО). Саме ця організація розробляє та реалізує програми зі зменшення піратської загрози. Вона видає нормативно-правові документи, які регламентують організацію морських перевезень, а також рекомендації щодо протидії піратам, розроблені шляхом узагальнення досвіду діяльності піратських угруповань. Також до цього процесу залучаються федерації професійних спілок працівників морського транспорту та інші організації, пов'язані з судноплаванням (наприклад, Міжнародна федерація працівників транспорту, Центр судноплавання НАТО, Міжнародне морське бюро тощо). Завдяки діяльності цих структур моряки постійно отримують найсвіжіші дані щодо захоплень у полон піратами та рекомендації щодо протистояння таким насильницьким акціям.

На вітчизняних теренах проблемою протидії піратству займаються І. Сафін, В. Терновський [1; 2], В. Топалов, В. Торський та ін. Однак у працях цих науковців протидія піратам здебільшого розглядається у технічному аспекті, висвітлюються юридичні питання, нормативно-правове забезпечення сучасного пароплавання та професійна підготовка моряків. Поведінку та емоції у надзвичайних ситуаціях розглядали такі науковці, як Д. Лебедев, С. Лебедева, О. Назаров; Н. Оніщенко, В. Трошин, Т. Погодіна, А. Прохоров [3–5]. Психологічні ж аспекти протидії піратській загрозі досліджені недостатньо.

Метою статті є висвітлення основних помилкових дій членів екіпажу, які можуть призвести до захоплення піратами, а також визначення передумов таких дій.

Із метою виявлення основних помилкових дій екіпажу морського судна, які призводять або можуть призвести до захоплення корабля у полон, здійснено контент-аналіз автобіографічних розповідей 15 моряків, які перебували у піратському полоні.

Існують різноманітні рекомендації щодо протидії піратському нападу на судно. Отже, доцільно проаналізувати основні заходи, що пропонуються фахівцями.

По-перше, підвищення пильності. Існує думка, що в більшості випадків нападу піратів можна уникнути шляхом демонстрації вик-

риття атаки та готовності судна до оборони. Таким чином, втрачається фактор раптовості агресії. Пірати повинні бачити заходи, що можуть розцінюватися як "підготовка до бою". Патрулювання судна необхідно здійснювати у довільному порядку, щоб позбавити нападників можливості виявити систему та періодичність чергування маршрутів обходу та змін вахт [6].

За свідченнями моряків, які вже пережили піратський полон, не на всіх судах, що йдуть до небезпечного регіону, патрулювання організується належним чином. Це підтверджують результати контент-аналізу їхніх розповідей, за якими відносна частота згадування проблеми становить приблизно 7%. Здебільшого рівень заходів безпеки щодо патрулювання судна залишається в межах звичного та не враховує існуючої небезпеки.

Атаковані піратами моряки, які зуміли не потрапити до полону та відстояти своє судно, вважають, що саме швидке та завчасне викриття піратів є одним із факторів успіху відбиття нападу. Значну роль в організації цього процесу відіграють капітан та офіцер з охорони судна. Крім того, на великих судах (наприклад, типу РО-РО або ж ролкерах) немає можливості організувати належним чином патрулювання через незначну кількість членів команди та велику площу судна. Наймати ж додаткових членів екіпажу судовласнику не вигідно.

По-друге, організація цілодобового візуального нагляду і вахт пильності. Перш за все, до комплексу заходів включено забезпечення постійної роботи радарної станції з коротким радіусом дії, що виявляє та ідентифікує плаваючі предмети. Однак необхідно враховувати, що невеликі піратські човни іноді не відбиваються на екранах радарів. Саме тому необхідно організувати постійний нагляд із містка й надбудов корабля. Це буде доповнювати технічні засоби стеження. Судно, проходячи небезпечні райони, повинно уникати торговельних контактів з місцевим населенням, особливо у човнах: це може бути передумовою атаки [6].

Як свідчить досвід, радарна станція при проходженні небезпечних районів не завжди ввімкнена. Це може бути спричинено дещо суперечливими інструкціями. Згідно з рекомендаціями військових при слідуванні Індійським океаном, аж до узбережжя Сомалі, радарна станція повинна бути вимкненою, що може призводити до небезпеки, адже пірати поступово розширюють район своїх дій. Вже навіть фіксуються факти нападів на кораблі в межах 600 миль від берега, тобто в зоні, що раніше вважалася майже безпечною. Це стало можливим за допомогою плавучих суден – баз піратів (кораблів, що були раніше захоплені ними у полон). Судна, які змогли уникнути піратських атак, майже весь час тримали увімкненою радарну станцію й належним чином організували спостереження і нагляд за судном. Однак це також є ризикованим рішенням: за допомогою такої радарної

системи пірати також можуть ідентифікувати судна, що рухаються поблизу них, а також визначити, чи є поруч військові кораблі підтримки, та спланувати найбільш ефективну схему захоплення. За результатами контент-аналізу ця проблема згадується приблизно у 8 % автобіографічних розповідей.

По-третє, підсилення нічних вахт та організація нагляду вночі. Саме у цей час доби необхідно особливо пильно спостерігати за кормою судна та простором за нею. Для цього потрібно організувати безперервне патрулювання судна із забезпеченням стійкого зв'язку з містком. До того ж, згідно з рекомендаціями військових та ІМО, найбільш небезпечні ділянки необхідно проходити вночі, коли піратська активність мінімальна (за даними звітів) [1].

Проаналізувавши свідчення моряків, що перебували у піратському полоні, можна констатувати: здебільшого на судах не вистачає членів екіпажу для несення ефективної нічної вахти, судновласники економлять на засобах зв'язку, необхідних для організації патрулювання на судні. Цей аспект безпеки судна згадали 10 % моряків.

По-четверте, задраювання люків і ходів сполучення. Люки, двері до приміщень повинні бути закритими, але з урахуванням ситуації, коли аварійний вихід може знадобитися самому екіпажу для виходу до укриття або у випадку пожежі, аварії та ін. Тобто всі запобіжні заходи не повинні шкодити безпеці судноплавства. Каюти екіпажу та ілюмінатори мають бути постійно закритими. Також важливим є блокування проходів до житлових приміщень [7].

За свідченнями членів екіпажів, які були у полоні піратів, не завжди приміщення судна були заблоковані для доступу піратам. Високу актуальність цієї проблеми підтверджує частота згадування – 15 %. Все це здебільшого відбувалось через низький рівень підготовки членів команди з країн, що розвиваються. Тобто судновласники для економії на заробітній платні допускають до рейсів малоосвічених та слабо підготовлених моряків з Філіппін, Індії, Алжиру та інших країн. Водночас капітани багатьох суден не приділяли достатньо уваги цьому аспекту безпеки або не вимагали жорсткого виконання розглянутих заходів.

По-п'яте, стійкий зв'язок на судні. На кожному кораблі повинен підтримуватись стійкий зв'язок із суднами, що знаходяться поруч, а також із береговою владою. Радіостанція має розміщуватись поза каютою капітана та радіорубкою, оскільки саме ці об'єкти є першочерговими при нападі [2].

За інформацією, отриманою від очевидців піратських нападів, у піратів досить часто зустрічається обладнання для блокування роботи високочастотних радіостанцій, так звані "глушилки", які використовуються для того, щоб екіпаж не зміг передати сигнал про допомогу. Також моряки відзначають, що не всі члени екіпажу можуть у разі

надзвичайної ситуації сповістити про це за допомогою засобів зв'язку. Це пов'язано з невідповідною кваліфікацією плавскладу країн третього світу. Проблему зв'язку на судні підтверджує також і відносна частота згадування моряками – 10 %.

По-шосте, освітлення. Для нагляду за судном, виявлення та засліплення нападників у темний час доби на судні встановлюються прожектори, а чергові забезпечуються ліхтарями. Поряд із цим відзначається, що ліхтарі вахт пильності не повинні своєю яскравістю заважати навігаційним вогням або зливатися з ними [6].

У результаті аналізу даних, отриманих від моряків, які перебували у піратському полоні, можна констатувати, що освітлення відіграє як позитивну, так і негативну роль у справі захисту судна від піратів. Це підтверджує частота згадування (10 %). Уночі, завдяки освітленню, судно видно за багато кілометрів. Наприклад, коли біля узбережжя Нігерії у грецького судна "Персей" виникли проблеми з головним двигуном і воно стало на якірну стоянку біля порту Онне, група піратів скоїла розбійний напад, поранивши двох членів команди та викравши капітана і старшого механіка судна. Увагу привернули яскраві ліхтарі судна. Однак із міркувань безпеки зовсім вимикати світло також не можна.

По-сьоме, використання рукавів та іншого обладнання. На судні є у достатній кількості пожежні рукави, помпи, стволи тощо. Використання цих засобів може сприяти відбиттю атаки піратів. Адже штурмувати борти, з яких ллється вода значно важче. Найбільш ефективним є подавання до системи гарячої води [1; 2].

За свідченнями моряків, які були у піратському полоні, не всі судна тримають наготові ці системи. Багато екіпажів нехтують цією рекомендацією ІМО через деякі складнощі пересування на палубі та важкість процесу, втрачаючи ще одну можливість уникнути піратського полону. Багато у чому сприяє цьому позиція капітана судна: якщо він не вимагає жорсткого дотримання правил, то команда нехтує ними. Про гостроту цієї проблеми свідчить відносна частота згадування у розповідях моряків (близько 15 %).

По-восьме, обладнання безпечних приміщень. При проникненні на судно великої групи піратів виникає необхідність тимчасового укриття. Залежно від конструкції судна, планування приміщень, ходів, що блокуються, укриттям можуть слугувати блок, частина блоку будь-яких приміщень. Основні критерії – ізольованість та можливість швидкого відкриття, розміщення екіпажу, закриття, а у разі пожежі або затоплення – швидкої евакуації [7]. Таке укриття на судні зветься "цитадель". За її допомогою члени екіпажу можуть переховуватись від піратів до моменту підходу військових сил.

Моряки, які побували в полоні, вважають, що "цитадель" має свої переваги та недоліки. *По-перше*, у ній повинні встигнути сховатись усі

моряки судна, адже захоплення піратами одного з них дасть можливість шантажу, що зведе всю користь "цитаделі" нанівець. *По-друге*, з "цитаделі" має бути можливість здійснювати управління судном, аби пірати не змогли використати корабель у своїх цілях або пошкодити його. *По-третє*, якщо пірати все ж таки будуть штурмувати "цитадель", не потрібно давати їм рішучу відсіч, адже це може призвести до небажаних жертв.

У більшості випадків "цитадель" рятувала екіпаж від захоплення піратами – завдяки чітким і злагодженим діям моряків та своєчасній допомозі військових. Про необхідність мати на судні "цитадель" свідчить відносна частота згадування 10 %.

По-дев'яте, доведення до екіпажу плану забезпечення охорони судна. Екіпаж повинен бути ознайомлений із планом дій та порядком взаємодії. Попередньо з екіпажем мають бути відпрацьовані дії за сигналами тривоги [6].

Як показує досвід, саме цей аспект є найбільш важливим та ефективним при протидії піратам. Постраждали від піратського полону моряки зазначають, що саме тренування та правильне інформування команди про можливу загрозу піратських нападів, є запорукою чітких і злагоджених дій екіпажу під час захоплення судна. Відносна частота згадування цього аспекту становить 15 %.

Проаналізувавши світову практику протидії піратству, вимоги нормативно-правових документів, що регламентують організацію сучасного світового судноплавства, свідчення моряків – жертв піратського полону, можна виявити декілька загальних проблем.

Брак достовірної інформації. Найчастіше моряки не отримують оперативну інформацію щодо активності піратських угруповань у небезпечних районах, хоча міжнародні організації постійно її узагальнюють і розповсюджують. Ця інформація надходить на кожне судно, що прямує у небезпечні регіони. Однак звичайні моряки або не усвідомлюють масштаб загрози, або взагалі про неї нічого конкретного не знають.

З іншого боку, судовласники навмисно не доводять певну інформацію до членів екіпажів своїх суден. Адже вони можуть відмовитись працювати у небезпечному районі або ж вимагатимуть підвищення заробітної плати. Отже, іноді дефіцит інформації є результатом навмисних дій певних осіб. Моряки повинні самостійно цікавитися безпечністю тих чи інших рейсів та усвідомлювати ступінь ризику.

Засоби захисту. На багатьох суднах, які було захоплено у полон останніми роками, не було ані колючого дроту на бортах (що перешкоджало б підйому піратів на борт судна), ані розгорнутих пожежних рукавів, ані систем сигналізації тощо. Зі свого боку, судовласник не бажає витратити додаткові кошти на закупівлю колючого дроту, дорогих систем сигналізації та відеоспостереження. З боку моряків можна

відзначити небажання використовувати елементарні та загальнодоступні засоби оборони (брандспойти, бочки та ін.), що спричинено здебільшого неусвідомленням реальної загрози, слабким знанням заходів протидії піратам та їхньої ефективності, а також низьким рівнем дисципліни на судні.

Сумісність екіпажів. На міжнародних рейсах здебільшого працюють екіпажі, сформовані з представників декількох національностей (іноді до семи та більше). Отже, гостро стоїть питання ефективної взаємодії членів екіпажу, що мають досить суттєві культурні, етнічні, ментальні та релігійні відмінності. Нерідко на цьому ґрунті виникають конфлікти та суперечки.

Якщо ж взяти до уваги свідчення моряків, що були у полоні піратів, то можна додати, що навіть відношення піратів до представників різних національностей неоднакове. До своїх найближчих "сусідів" пірати ставляться більш лояльно та, навіть, більш людяно, ніж до представників країн СНД та Європи. На жаль, іноді окремі члени екіпажу навіть допомагають піратам у їх злочинних намірах. Здебільшого комплектування плавскладу нижньої ланки відбувається за принципом мінімальної заробітної плати. Тому представники розвинених країн світу сюди майже не потрапляють.

Низький рівень професійної підготовки та відсутність практичних навичок. Недостатність професійної підготовки плавскладу пов'язана з низьким рівнем освіти у деяких країнах і відсутністю належного контролю знань. Представники окремих країн майже зовсім не володіють морською справою, але якимось чином потрапляють до екіпажу суден, що здійснюють міжнародні рейси. Через це у капітана виникають труднощі щодо організації роботи на судні та виконання такими членами екіпажу своїх професійних обов'язків. Тому при проведенні тренувань щодо відбиття піратської атаки чи відпрацюванні відходу всіх членів екіпажу до "цитаделі" виникають іноді дуже серйозні проблеми, пов'язані зі взаємодією або виконанням малоосвіченими моряками завдань капітана.

До того ж відповідні тренування та роз'яснювальні заняття, відпрацювання дій екіпажу при нападі піратів на судно проводяться не завжди. Це може бути пов'язано як із небажанням самого капітана займатись цим, так із низьким рівнем дисципліни та організації роботи на судні. Психологічна ж підготовка у складі професійної підготовки майже відсутня. І це не зважаючи на неабиякий стресогенний вплив ситуації піратського полону чи атаки піратів на психологічний стан моряків.

Діяльність капітана щодо попередження захоплення судна у піратський полон. Капітан на судні контролює майже всі аспекти діяльності та відповідає за їх результат. Саме від нього у більшості випадків залежить доля судна та безпека екіпажу. До капітана щоденно надходять відомості про ситуацію в регіоні, де здійснюється рейс, саме він приймає рішення про зміну курсу, подачу сигналу про допомогу тощо.

Капітан відповідає за проведення навчань з протидії можливому нападу піратів, за доведення інформації щодо активності піратів у регіоні тощо. Саме від його умілих і своєчасних дій здебільшого залежить чи потрапить у полон судно та його команда, чи ні. Якщо капітан не підтримує дисципліну на кораблі на належному рівні, то майже неможливо ефективно організувати всю команду для протидії піратам. При цьому навіть найкращому капітану важко керувати багатонаціональним екіпажем.

Були випадки, коли капітани задля економії пального не дотримувались так званої "зони безпеки" та прокладали курс через зону високої піратської активності, тим самим наражаючи на ризик екіпаж та корабель.

Отже, від зважених дій капітана залежить рівень загальної підготовки команди, готовність її до відбиття піратського нападу, курс корабля у межах "безпечної зони" та багато інших дуже важливих аспектів.

Засоби зв'язку та уміння їх вдало використовувати. Однією з проблем є те, що частина судновласників не бажають витратити кошти на оснащення судна додатковими сучасними засобами зв'язку, системами GPS та Інтер нетом, що ізолює моряків від необхідної оперативної інформації. Також досить гостро стоїть проблема відсутності навичок використання засобів і систем зв'язку екіпажем. Адже не завжди у капітана або його помічників є можливість повідомити світ про надзвичайну ситуацію. У результаті відомості про напад на корабель іноді надходять вже після захоплення судна піратами.

Таким чином, зрозуміло, що для успішного протистояння піратській загрозі на сучасному етапі необхідно вирішити низку важливих завдань. Насамперед для зменшення кількості помилкових дій членів екіпажу, які можуть призвести до захоплення у піратський полон необхідно:

по-перше, поліпшити систему морської освіти та узгодити її з єдиними світовими стандартами якості для забезпечення успішної взаємодії моряків різних країн;

по-друге, запровадити систему якісної професійної та психологічної підготовки моряків до дій у надзвичайних ситуаціях; розробити відповідні програми, що допомогли б морякам зберегти своє психологічне здоров'я в ситуації піратського полону;

по-третє, забезпечити судна необхідним устаткуванням для надійного оперативного зв'язку, обміну інформацією; обладнати сучасними системами відеоспостереження, сигналізації та захисту;

по-четверте, провадити регулярні тренінги з екіпажем для відпрацювання дій під час піратської атаки; заняття з роз'яснення необхідних заходів безпеки на судні для зменшення загрози захоплення у піратський полон;

по-п'яте, контролювати місцезнаходження судна у рейсі та відповідність обраного капітаном курсу необхідним міркуванням безпеки;

по-шосте, налагодити ефективну взаємодію між судами, що рухаються у небезпечному районі, та військовими кораблями;

по-сьоме, організувати якісний професійний відбір екіпажу з урахуванням сумісності його членів, а також культурних, етнічних і релігійних особливостей представників тих чи інших національностей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Басанец Н. Г.* Руководство для офицера по охране судна (Ship Security officer – SSO) : учеб. пособие / Н. Г. Басанец, С. А. Марков. — Одесса : Фенікс, 2010. — 256 с.
2. *Рекомендуемая практика по защите от пиратов судов и судовладельцев // Морской информационный бюллетень.* — 2009. — № 1. — С. 18–21.
3. *Відношення до життя та емоції в умовах надзвичайної ситуації: ціннісно-смысловий аспект : монографія / Д. В. Лебедев, С. Ю. Лебедева, О. О. Назаров, Н. В. Оніщенко та ін.* — Х. : УЦЗУ, 2009. — 128 с.
4. *Трошин В. Д.* Терроризм и нервно-психические расстройства: диагностика, лечение и профилактика : монография / В. Д. Трошин, Т. Г. Погодина. — Н. Новгород, 2007. — 316 с.
5. *Психология состояний : хрестоматия / под ред. А. О. Прохорова.* — М. : ПЕРСЭ ; СПб. : Речь, 2004. — 608 с.
6. *Сафин И. В.* Современные превентивные методы по защите морских судов от нападения и захвата пиратами / И. В. Сафин // ОНМА Судовождение. — 2009. — Вып. 17. — С. 164–173.
7. *Терновский В.Б.* Из опыта подготовки моряков по вопросам противодействия вооруженным нападениям на суда и предотвращение пиратских нападений / В. Б. Терновский // Морська освіта. — 2011. — № 1–2. — С. 24–27.

Стаття надійшла до редакції 20.01.2012.

Побидаш А. Ошибочные действия экипажа судна при захвате пиратами.
Приведены ошибочные действия членов экипажа морского судна, вызывающие захват в пиратский плен. Проанализированы меры безопасности на судне, в частности техническая и психологическая подготовка экипажа, что позволяет повысить безопасность судна.

Ключевые слова: пиратский плен, меры безопасности на судне, психологическая подготовка.

Pobidash A. Erroneous actions of the crew of the ship by capturing by pirates.
The article presents information on the erroneous actions of members of the crew, leading to the capture in pirates captivity. It also analyzes the main security measures on the ship, technical and psychological preparation of the crew to enhance the safety of the ship.

Key words: pirate captivity, security measures on the ship, psychological preparation.

УДК 37.091.212

МОСТОВА Ірина, зав. кабінету практичної та експериментальної психології, здобувач кафедри психології КНТЕУ

АДАПТАЦІЙНЕ ВХОДЖЕННЯ СТУДЕНТІВ У НАВЧАЛЬНУ ДІЯЛЬНІСТЬ

Наведено результати порівняльного аналізу інтегральних оцінок особистісного адаптаційного потенціалу, вольової саморегуляції, мотиваційної сфери, які розцінюються як критерії адаптивного входження студентів-економістів контрольної та фонові груп у навчальну діяльність упродовж чотирьох років навчання.

Ключові слова: аналіз, інтегральна оцінка, адаптаційний потенціал, воля, мотивація, адаптаційне входження, студенти-економісти.

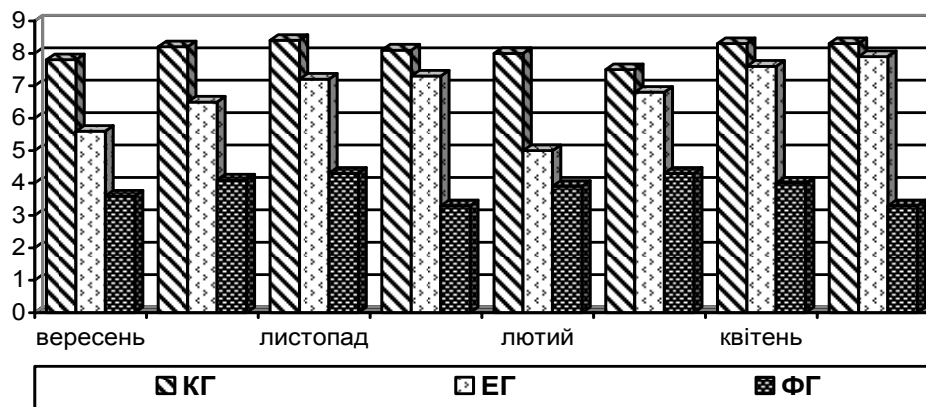
Адаптаційне входження студентів у процес навчання у вищому навчальному закладі – це складний, динамічний процес, який визначається зовнішніми і внутрішніми умовами. З урахуванням особливостей соціально-економічного розвитку, системи освіти цей процес вимагає відповідних змін у суспільстві щодо входження до світового освітнього простору. Він також пов'язаний із внутрішнім світом особистості, що зумовлює швидкість і адекватність адаптаційного входження студентів у систему навчального процесу у ВНЗ, а також із суттєвою трансформацією оточуючого соціального середовища.

Цю проблематику вивчали такі науковці, як О. Александровський, О. Лобастов, Л. Співак, Г. Балл, В. Бодров, О. Кокун, М. Корольчук, В. Крайнюк, С. Максименко, Г. Нікіфоров, М. Макаренко, О. Малхазов [1–10] та ін.

Метою статті є порівняльний аналіз показників адаптаційного входження студентів-економістів у навчальну діяльність упродовж чотирьох років навчання. У контексті цієї мети необхідно виконати такі завдання: визначити прояви особистісного адаптаційного потенціалу, вольової саморегуляції, мотиваційної сфери як критеріїв адаптаційного входження студентів-економістів у навчальну діяльність.

За методикою А. Маклакова «Багаторівневий особистісний опитувальник "Адаптивність"» із визначенням інтегральної оцінки особистісного потенціалу соціально-психологічної адаптації (інтегральна оцінка соціально-психологічної адаптації – ІОСПА) [1; 3; 4; 6; 7] студентів, що взяли участь у дослідженні, було розподілено таким чином: контрольна група (КГ – 60 осіб, які мали високі показники), фонові група

(ФГ – 30 осіб, які мали низькі показники) і експериментальна група (ЕГ – 30 осіб із середніми показниками). У кожному з восьми семестрів обстеження проводили по п'ять разів: перше – на початку навчання (вересень, лютий), друге – наприкінці зазначених місяців, третє – наприкінці жовтня та березня; четверте – наприкінці листопада і квітня, і п'яте – наприкінці грудня і травня (рисунок).

Інтегральний показник адаптації студентів ФГ, КГ, ЕГ
упродовж чотирьох років навчання

При першому обстеженні контрольної групи студентів першого курсу інтегральний показник ІОСПА визначено на рівні 6.5 балів, він упродовж місяця підвищився до 7.8 балів (при $p < 0.05$), і далі до 8.0–8.4 балів. У другому семестрі виявилася певна особливість динаміки інтегрального показника ІОСПА: вже з першого обстеження у контрольній групі студентів спостерігався високий рівень особистісного потенціалу адаптації (8 балів), який зберігся впродовж усього періоду навчання у другому семестрі (8.2–8.3 бали). За результатами аналізу змін показника інтегральної оцінки особистісного потенціалу адаптації з'ясовано, що перший місяць перебування студентів контрольної групи у ВНЗ відповідає періоду преадаптації, а високі показники у подальших обстеженнях свідчать про адекватний рівень адаптаційного входження, який у студентів контрольної групи настає у перший місяць навчання і зберігається протягом першого і другого семестрів.

Перше обстеження фонові групи студентів першого курсу виявило інтегральний показник ІОСПА 3.1 бали, упродовж двох місяців він досяг рівня 3.6 і 4.1 (при $p < 0.05$), у четвертому обстеженні – 4.3 і далі знизився до 3.3 балів (при $p < 0.05$). Аналогічна динаміка інтегральної оцінки показника ІОСПА спостерігалася і в другому семестрі.

Отже, поступове підвищення показника ІОСПА до істотних відмінностей у першому і другому обстеженнях, у порівнянні з наступ-

ним, свідчить про період преадаптації. У третьому, четвертому та шостому обстеженнях цей показник стабільно нижче середнього рівня, а в п'ятому знижується до рівня низького, що дає право говорити про період неадекватної адаптації студентів фоновій групі і свідчить про неадекватний рівень адаптаційного входження представників фоновій групі у навчальну діяльність.

Таким чином, порівняльний аналіз показників особистісного потенціалу соціально-психологічної адаптації (СПА) контрольної та фоновій груп студентів першого курсу свідчить, що рівень адаптаційного входження у представників контрольної групи в 1.7–1.8 рази вищий, ніж у фоновій групі студентів.

У контрольній групі студентів виокремлено два періоди адаптаційного входження – період преадаптації (перший місяць навчання) та адекватний період стійкої адаптації, який відзначається впродовж подальших обстежень у першому і другому семестрах.

Водночас у фоновій групі студентів адаптаційне входження має свої особливості: період преадаптації відбувається протягом перших двох місяців навчання, а нижче середнього рівня результати ІОСПА у наступних двох обстеженнях і падіння рівня до низького в останньому обстеженні свідчать про неадекватний період адаптації у фоновій групі студентів і про необхідність використання корекційної програми оптимізації можливостей адаптаційного входження студентів цієї категорії.

Аналіз показників ІОСПА у студентів другого курсу дозволив виявити певні особливості їхнього адаптаційного входження, хоча в основному динаміка показників аналогічна тій, яка спостерігається на першому курсі. Результати ІОСПА в контрольній групі студентів на другому курсі фактично не відрізняються від попередніх. В обох семестрах адаптаційне входження студентів характеризується наявністю періоду преадаптації (у перший місяць навчання), і надалі показник ІОСПА з вище середнього досягає високого рівня, що можна розцінити як період преадаптації. До кінця обстеження в обох семестрах показники ІОСПА зафіксовано на високому рівні, що свідчить про період відносно стійкої адекватної адаптації і адекватне адаптаційне входження в навчальну діяльність студентів контрольної групи другого курсу.

У представників фоновій групі студентів інтегральний показник СПА у процесі навчання на другому курсі істотно змінюється: з 3.6–3.8 при першому обстеженні до 4.4–4.3 балів при третьому обстеженні в обох семестрах (при $p < 0.05$), що свідчить про період преадаптації, а нижче середнього рівня інтегральний показник СПА у третьому, четвертому і п'ятому обстеженнях говорить про неадекватний рівень адаптаційного входження студентів фоновій групі у третьому і четвертому семестрах, а також про необхідність надання психологічної допомоги студентам фоновій групі [2; 5; 8; 9].

На третьому курсі у студентів (у п'ятому і шостому семестрах) в обох групах відмічаються суттєві особливості ІОСПА, студенти обох груп потребують цілеспрямованої психологічної допомоги.

Проаналізувавши отримані результати, можна констатувати, що у контрольній групі студентів у п'ятому семестрі спостерігається істотне зниження інтегрального показника СПА на 1–1.2 бали, (з 8.1–8.4 до 7.2–7.4 балів), хоча, у цілому динаміка спостерігається в межах попередніх обстежень на першому і другому курсах. У процесі адаптаційного входження у студентів третього курсу контрольної групи визначено такі особливості: період впрацювання за інтегральним показником СПА у контрольній групі студентів спостерігається на першому місяці навчання; період оптимальної працездатності у третьому, четвертому і п'ятому обстеженнях, але рівень СПА у цілому знизився з високого до вище середнього. Після початкового обстеження, зважаючи на зниження показника СПА, з обома групами студентів проведено модифікований дебрифінг [3; 5; 6; 10].

У контрольній групі студентів після дебрифінгу в шостому семестрі інтегральний показник СПА збільшився з 6.8 до 7.9 балів, що можна розцінити як період преадаптації, в подальшому цей показник зафіксовано на рівні попередніх обстежень на першому і другому курсах, тобто на високому рівні (8.1–8.3 бали), що свідчить про зростання адаптивних можливостей студентів контрольної групи після проведення дебрифінгу та про досягнення адекватного рівня адаптаційного входження. У фоновій групі студентів теж відбулися позитивні зміни. До проведення дебрифінгу показник ІОСПА становив 3.6, а у другому обстеженні 4.6 бали (при $p < 0.05$) і надалі він спостерігався у межах середнього рівня (4.9–5.1), що свідчить про адекватний рівень адаптації студентів фоновій групі після дебрифінгу та їх адаптаційне входження у навчальну діяльність другого семестру 3 курсу.

Таким чином, на третьому курсі відмічено, що у студентів контрольної групи у п'ятому семестрі відбувся суттєвий спад інтегрального показника СПА із високого рівня, до вище середнього, а у фоновій групі у цьому ж семестрі спостерігався такий же низький показник ІОСПА, як і в попередніх дослідженнях на першому і другому курсах, що можна розцінювати як тривалий період преадаптації та показники нижче середніх. Це свідчить про неадекватний рівень адаптації та необхідність психокорекційних заходів спрямованих на поліпшення процесу адаптаційного входження. У цілому особливості адаптації на третьому курсі спостерігались до проведення модифікованого дебрифінгу, який було спрямовано на підвищення адаптивних можливостей обстежуваних студентів і оптимізацію їхнього адаптаційного входження в навчальний процес.

У шостому семестрі, після проведеного модифікованого дебрифінгу, в обох групах відбулися позитивні зміни. У контрольній групі

студентів із другого обстеження і до завершення навчання на третьому курсі інтегральний показник СПА зафіксовано на високому рівні 7.9–8.3 бали. Водночас у фоновій груп студентів спостерігається скорочення періоду преадаптації і зафіксовано її адекватний період, адже показники ІОСПА підвищились до середнього рівня (4.9–5.1 бали при $p < 0.05$), що вказує на адекватне адаптаційне входження і позитивний вплив дебрифінгу на процес адаптаційного входження.

Аналіз інтегральних показників контрольної групи студентів СПА на четвертому курсі навчання (у сьомому і восьмому семестрах) свідчить, що вони виявились за абсолютними значеннями найвищими (8.3–8.6 балів) у порівнянні з даними першого, другого і третього курсів у шостому семестрі. При цьому в динаміці відмічено періоди преадаптації (друге обстеження) і період стійкої адекватної адаптації (третє, четверте і п'яте обстеження), що підтверджує адекватне адаптаційне входження студентів контрольної групи у навчальний процес.

У фоновій групі студентів на четвертому курсі навчання інтегральний показник СПА підвищився до середнього рівня і зберігався на рівні 5.2–5.6 балів, тобто, у четвертому, п'ятому обстеженнях досяг рівня вище середнього.

Таким чином, підводячи підсумки порівняльного аналізу інтегральних показників СПА, як критеріїв рівня адаптаційного входження у навчальну діяльність студентів обох груп упродовж чотирьох років навчання, потрібно відзначити такі особливості:

- у контрольній групі студентів упродовж усього періоду спостереження відмічався високий рівень інтегральних показників ІОСПА з чіткими виокремленнями періоду преадаптації (перші місяці навчання в кожному семестрі) і періоду відносно стійкої адекватної адаптації (другий, третій і четвертий місяці навчання у кожному семестрі), що свідчить про адекватний рівень адаптаційного входження студентів контрольної групи у навчальну діяльність;

- у студентів фонові групи зафіксовано нижче середнього рівень інтегрального показника СПА на першому, другому і третьому курсах (у п'ятому семестрі) із нетривалим періодом преадаптації до другого обстеження та періодом неадекватної адаптації у третьому, четвертому і п'ятому обстеженнях, що свідчить про неадекватний рівень адаптаційного входження студентів цієї групи у навчальну діяльність;

- на третьому курсі в обох групах студентів відмічено особливості: істотне зниження інтегрального показника СПА у контрольній групі студентів на 1–1.2 бали (у порівнянні з попереднім обстеженням) та збереження нижче середнього рівня у фоновій групі студентів, а також його неадекватний рівень адаптації, що змусило застосувати

модифікований дебрифінг в обох групах студентів із метою оптимізації їх адаптаційного входження;

- у шостому семестрі після дебрифінгу в обох групах студентів відбулись позитивні зміни: у контрольній групі студентів інтегральні показники СПА знову досягли високого рівня, а у фоновій групі студентів інтегральний показник СПА спостерігався на середньому рівні з коротким періодом преадаптації (один місяць) і її адекватним рівнем у третьому, четвертому і п'ятому обстеженнях, що свідчить про ефективність дебрифінгу й адекватний рівень адаптаційного входження;

- особливості динаміки інтегрального показника СПА у контрольній групі студентів на четвертому курсі навчання у тому, що вони виявились найвищими порівняно з попередніми, хоча і не досягли істотних відмінностей.

У фоновій групі студентів після проведеного дебрифінгу на третьому курсі відбулося суттєве поліпшення інтегрального показника СПА до середнього рівня, що позначилось на динаміці періодів адаптації, які на четвертому курсі у фоновій групі студентів відзначено як період преадаптації у перші місяці навчання у кожному семестрі та період адекватної адаптації в третьому, четвертому і п'ятому обстеженнях кожного семестру, що свідчить про адекватне адаптаційне входження студентів четвертого курсу.

Із метою визначення проявів вольової саморегуляції (ВСР) і мотиваційної сфери упродовж чотирьох років досліджено їх рівні та наведено інтегральні оцінки за дев'ятибальною шкалою.

У контрольній групі студентів рівень вольової саморегуляції в обох семестрах на першому, другому і четвертому курсах коливався в межах 8–8.4 бали, тобто, перебував на високому рівні. Динаміка зміни показників у цілому відповідає періодам преадаптації та адаптації і вказує на адекватний рівень адаптаційного входження студентів контрольної групи у навчальну діяльність.

Рівень інтегральної оцінки мотиваційної сфери контрольної групи студентів на першому, другому і четвертому курсах зростає з першого обстеження (7–7.6 балів) до другого (8–8.5 балів) і далі утримується на високому рівні, що теж відповідає виокремленим періодам адаптації та працездатності. Отже, в контрольній групі студентів спостерігається достатньо високий рівень ВСР і мотиваційної сфери на першому, другому, третьому і четвертому курсах, що забезпечує адекватний рівень процесу адаптаційного входження студентів до навчальної діяльності та оптимальний рівень працездатності, що підтверджується як окремими, так і їх інтегральними показниками за методиками "Адаптивність" А. Маклакова, "Кількісні та якісні показники працездатності" В. Сисоєва.

Особливістю навчання на третьому курсі виявилось те, що рівень ВСР знизився у п'ятому семестрі на 0.9–1.3 бали (до 7–7.4 балів) порівняно з аналогічними показниками в контрольній групі на першому, другому і четвертому курсах, що свідчить про необхідність оптимізації рівня адаптаційного входження у представників цієї групи.

Показники мотиваційної сфери протягом п'ятого семестру в порівнянні з попередніми даними теж виявились на 0.8–1.2 бали нижчими, ніж відповідні показники на першому, другому і четвертому курсах. Зниження рівня вольової саморегуляції та мотиваційного компоненту навчальної діяльності позначилося адекватним зниженням рівня адаптаційного входження у п'ятому семестрі у контрольній групі студентів.

У фоновій групі студентів показники ВСР і мотиваційної сфери мають свої особливості. Рівень ВСР на першому курсі першого семестру збільшився із 3.4 у першому обстеженні до 4.4 балів у третьому (при $p < 0.05$) і далі спостерігався на рівні нижче середнього (3.5–4.2). Порівняльний аналіз інтегрального показника ВСР свідчить, що рівень саморегуляції у фоновій групі студентів на першому, другому і третьому курсах п'ятого семестру відмічався як нижче середнього і потребував відповідної психологічної корекції з метою оптимізації адаптаційного входження студентів у навчальну діяльність.

Мотиваційний компонент навчальної діяльності у фоновій групі студентів упродовж першого, другого і третього курсів п'ятого семестру зафіксовано на рівні нижче середнього (3.4–4.4 бали), що у сукупності з таким же рівнем ВСР зумовило низький рівень адаптаційного входження, який проявився у тривалих періодах преадаптації та працездатності. У подальшому неадекватний рівень адаптації зумовлював короткий період оптимальної працездатності та нестійкої працездатності, що можна розцінювати як кризу третього року навчання у ВНЗ, це свідчить про необхідність психологічної допомоги в експериментальній групі, а в контрольній і фоновій – про доцільність проведення на початку шостого семестру дебрифінгу з метою оптимізації адаптаційного входження студентів у навчальну діяльність.

Після проведеного дебрифінгу на початку шостого семестру, на третьому курсі у студентів обох груп виявилось поліпшення показників ВСР та мотиваційної сфери, які в контрольній групі досягли високого рівня, а у фоновій – середнього.

Рівень ВСР у шостому семестрі в контрольній групі студентів підвищився з 6.5 до 7.7 і далі до 8–8.2 балів, а інтегральний показник мотиваційної сфери з 4.4 до 5.5 і надалі зберігся на рівні 5–5.6 балів, що свідчить про ефективність дебрифінгу. Позитивний вплив дебрифінгу позначився на рівні працездатності й адаптації в обох групах, що зумовило адекватне адаптаційне входження студентів у навчальний процес.

На четвертому курсі навчання інтегральний показник ВСП в обох семестрах у контрольній групі студентів зберігався на високому рівні (8–8.4 бали). Аналогічно високі показники у цей період і за інтегральною оцінкою мотиваційної сфери (у контрольній групі студентів 7.9–8.4 бали), що зумовило високий рівень особистісного потенціалу соціально-психологічної адаптації, короткий період впрацювання і тривалий період оптимального періоду працездатності в обох семестрах четвертого курсу у представників контрольної групи студентів, це вказує на адекватний рівень адаптаційного входження.

У фоновій групі студентів сьомого і восьмого семестру (четвертий курс) виявлено свої особливості: інтегральний рівень ВСП досяг середніх величин, а мотиваційна сфера у третьому і шостому семестрах у деяких обстеженнях наблизились навіть до рівня високих показників середніх величин. Такі позитивні зміни після проведеного дебрифінгу зумовили, у свою чергу, іншу динаміку: рівень адаптаційних можливостей, працездатності, а також рівень адаптаційного входження у фоновій групі студентів. У студентів фонові групи на четвертому курсі (після дебрифінгу) завдяки високому рівню ВСП і мотиваційної сфери спостерігаються короткі періоди преадаптації та впрацювання і в подальшому зберігається адекватний рівень адаптації та оптимальний рівень працездатності, що зумовило адекватний рівень адаптаційного входження у цій групі студентів четвертого курсу.

Таким чином, підводячи підсумки дослідження за результатами порівняльного аналізу інтегральних показників працездатності, адаптації, вольової саморегуляції та мотиваційної сфери, як критеріїв адаптаційного входження в навчальну діяльність протягом чотирьох років навчання, можна зробити певні висновки.

По-перше, у контрольній групі студентів упродовж усього періоду спостереження відмічався високий рівень як окремих, так і інтегральних показників вольової саморегуляції, мотиваційної сфери, що зумовило короткі періоди преадаптації та впрацювання, і в подальшому обстеженні адекватний рівень відносно стійкої адаптації та оптимальний рівень працездатності, що свідчить про адекватний рівень адаптаційного входження у представників цієї групи.

По-друге, істотно нижчі показники мотиваційної сфери та вольової саморегуляції у фоновій групі студентів зумовили значно нижчий рівень адаптаційного потенціалу особистості та більш низький рівень працездатності, що виявилось у тривалих періодах преадаптації та впрацювання (до двох місяців). Далі відмічено короткий період оптимальної працездатності, а наявність неадекватного періоду адаптації та періоду нестійкої працездатності свідчить про неадекватний рівень адаптаційного входження студентів фонові групи у навчальну діяльність.

По-третє, на третьому курсі навчання в обох групах виявлено ознаки психологічної кризи студентів третього курсу ВНЗ, яка полягає у зниженні рівня адаптації і працездатності студентів контрольної групи, що зумовило зниження рівня адаптаційного входження за рахунок зниження мотиваційної сфери, вольової саморегуляції, проявів завищеної самооцінки і демонстраційної поведінки. У студентів переважає глорична спрямованість, потреба у самовираженні, у славі, у коханні, підвищена акизитивна спрямованість – прагнення до матеріального благополуччя, до грошей; істотно знизилась у цей період практична спрямованість (це проявлялося незначною радістю від діяльності, роботи).

По-четверте, проведений модифікований дебрифінг поліпшив показники вольової саморегуляції та мотиваційної сфери, що зумовило підвищення індивідуальної оцінки соціально-психологічної адаптації, відносно стійкий адекватний рівень адаптації і працездатності у контрольній групі студентів і позитивно вплинуло на динаміку всіх показників у шостому семестрі (третій і четвертий курси) у фоновій групі студентів. Це зумовило короткий період преадаптації та впрацювання з середньо вираженим оптимальним рівнем працездатності, що підтверджує ефективність превентивного дебрифінгу у студентів обох груп на третьому курсі навчання (у п'ятому семестрі) та визначає рівень адаптаційного входження, як адекватний.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Александровский Ю. А.* Состояние психической дезадаптации и их компенсация / Ю. А. Александровский, О. С. Лобастов, Л. И. Спивак и др. — М. : Наука, 1976. — 272 с.
2. *Балл Г. А.* Понятие адаптации и ее значение для психологи личности // Вопросы психологии. — 1989. — № 1. — С. 15–25.
3. *Бодров В. А.* Психология профессиональной пригодности. — К. : Бюл. ВАК України, 2000. — 303 с.
4. *Кокун О. М.* Оптимізація адаптаційних можливостей людини: психофізіологічний аспект забезпечення діяльності : монографія / О. М. Кокун. — К. : Міленіум, 2004. — 265 с.
5. *Корольчук М. С.* Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах / М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк. — К. : Ніка-Центр, 2009. — 580 с.
6. *Крайнюк В. М.* Психологія стресостійкості особистості / В. М. Крайнюк. — К. : Ельга : Ніка-Центр, 2007. — 400 с.
7. *Максименко С. Д.* Теорія і практика психолого-педагогічного дослідження. — К. : НДШ, 1990. — 239 с.

8. Никифоров Г. С. Надежность профессиональной деятельности. — СПб. : СПб. ун-т, 1996. — 316 с.
9. Макаренко Н. В. Психофизиологические функции человека и операторский труд. — К. : Наук. думка, 1991. — 216 с.
10. Малхазов О. Р. Психология праці : навч. посіб. — К. : Центр учбової літератури, 2010. — 208 с.

Стаття надійшла до редакції 20.02.2012.

Мостовая И. *Адаптационное вхождение студентов в учебную деятельность.* Представлены результаты сравнительного анализа интегральных оценок личностного адаптационного потенциала, волевой саморегуляции, мотивационной сферы, которые расцениваются как критерии адаптивного вхождения студентов-экономистов контрольной и фоновой групп в учебную деятельность за четыре года обучения.

Ключевые слова: анализ, интегральная оценка, адаптационный потенциал, воля, мотивация, адаптационное вхождение, студенты-экономисты.

Mostova I. *Adaptation entry of students in training activities.* The paper presents results of a comparative analysis of integrated assessments of personal adaptive capacity, self-motivation, motivational areas that are regarded as criteria for adaptive entry of students and economists in academic activities and background of the control group for four years.

Key words: analysis, integrated assessment, adaptive capacity, will, motivation, adaptationentry, students, economists